

UNIVERZITA KARLOVA
Filozofická fakulta
Ústav pro dějiny umění
Dějiny umění

Mgr. Alena Řičánková

**Stodola i chrám. Německé kostely v severních Čechách
kolem roku 1900**

**Barn and Tempel. German Churches in North Bohemia
around the Year of 1900**

Disertační práce

Praha 2018

Vedoucí práce: Ing. Petr Macek, Ph. D.

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 20. března 2018

Poděkování

Velký dík patří vedoucímu disertační práce za inspirativní připomínky a mé rodině a přátelům pak za trpělivost a podporu. Za vstřícnost děkuji dále kolegům z Národního památkového ústavu v Liberci, zaměstnancům knihoven a archivů a představeným náboženských obcí za zpřístupnění kostelů a materiálů z farních archivů.

Abstrakt

Ačkoli je pro oblast severních Čech charakteristický především průmyslový boom druhé poloviny 19. století, který místní krajinu a města nenávratně proměnil, vznikaly zde kolem roku 1900 také stavby ryze tradičního charakteru, totiž kostely. V jejich hmotovém řešení i stylovém pojetí se mísí vliv dobového architektonického vývoje, individuálního vtisku architektů, stejně jako liturgických požadavků jednotlivých vyznání a konkrétních představ stavebníků. O podobě ideálního kostela, a to jak ve smyslu funkčním a vizuálním, tak i ve smyslu jeho významů symbolických, se v dané době vedly četné debaty a polemiky, vznikla řada teoretických textů i stavebních regulativů.

Předložená práce sleduje především uplatnění moderních architektonických prvků na ryze tradičním stavebním kostelním typu. Činí tak především na základě srovnání psané teorie a stavitelské praxe. Danou diskuzí se zabývám u katolíků, starokatolíků a především pak u evangelických vyznání, u nichž je báze teoretických textů nejširší a kostelní novostavby nejčetnější. Téma úzce souvisí také s otázkami národnostními, s pozicí a rolí německého obyvatelstva na území severních Čech a se zásadními vlivy, které sem přicházely ze sousedního Saska, ať už ve formě finanční podpory novostaveb kostelů či architektonických návrhů saských architektů.

Abstract

Although the North Bohemian region is mainly associated with the industrial rise of the second half of the nineteenth century, which altered the local scenery and cities irreversibly, there were also far more traditional constructions being built around 1900, such churches. Between their solid-state and period concept is blended the influence of the authentic architectural progression, individual impress of architects, furthermore liturgical requirements of particular beliefs and concrete visions of owner-builders. Back then the ideal image of a church was seen as the root of discussion and polemic when many theoretical texts and building regulations were originated.

The submitted work observes mainly the use of modern architectonic components following authentically traditional church architecture type. It is done pre-eminently, based on written theory and architectural practices confrontation. The given discussion I pursue with Catholics, Old-Catholics and mainly with Evangelical Confessions, whose base of theoretical text is the widest and newly build churches the most numerous. The subject given is closely related to national questions, situation and purpose of the German inhabitants resided in the territory of North Bohemia. As well as to fundamental influences that were coming here from neighboring Saxony, whether in form of financial support for newly erected churches or architectural proposals of Saxon architects.

Klíčová slova

Severní Čechy, Sasko, architektura, konfese, kostel, stavební styl, liturgie, katolická církev, evangelická církev, starokatolická církev, Los von Rom

Key words

North Bohemia, Saxony, architecture, confession, church, building style, liturgy, catholic church, evangelic church, oldcatholic church, Los von Rom (Away from Rome)

Obsah

1. Úvod.....	8
1.1 Tradiční či moderní?	11
1.2 Literatura	13
2. Obecná situace v náboženském dění.....	14
2. 1. Římskokatolická církev a I. vatikánský koncil	15
2. 2. Evangelická aktivizace ve druhé polovině 19. století	18
2. 3. Los von Rom, hin zum Evangelium.....	22
2. 4. Starokatolický návrat k prvotní víře.....	24
3. Architektonické proudy	29
3.1. Historismus a jeho kritika	29
3.2. Sloh naší doby	31
3. Sakrální architektura v teorii a praxi.....	34
3. 1. Diskuze o ideálním kostele	34
3.2. Organizace a financování sakrálních novostaveb	37
4. Exkurz do evangelického stavitelství.....	41
4.1. Evangelické stavební regulativy.....	42
4.2. Návod pro stavebníky: vzorník architekta Julia Zeissiga.....	46
4.3. Pohled českého teoretika: Emila Edgara a jeho volání po reformě evangelické architektury.....	48
5. Architekti	51
5.1 Moderní baroko Maxe Kühna a Heinricha Fanty.....	54
5. 2. Velkovýrobná evangelických kostelů v ateliéru Schilling & Gräbner.....	58
5. 3. Tvůrce prototypů Anton Möller	63
5. 4. Zmenšené Drážďany v Děčíně a Gotthilf Ludwig Möckel	67

5. 5. Otto Bartning a ztělesnění evangelického ideálu	73
6. Závěr	79
7. Výběrový katalog kostelů	82
7.1. Evangelický kostel v Liberci	82
7. 2. Starokatolický Kristův kotel ve Varnsdorfu.....	84
7. 3. Starokatolický kostel Nanebevstoupení Páně v Desné	87
7.4. Evangelický kostel v Duchcově	90
7.5. Evangelický kostel v Hrobu	92
7. 6. Starokatolický kostel Povýšení sv. Kříže v Jablonci nad Nisou	94
7.7. Evangelický kostel ve Varnsdorfu	97
7.8. Katolický kostel sv. Karla Boromejského ve Varnsdorfu.....	99
7. 9. Lutherův kostel v Novém Městě pod Smrkem	102
7. 10. Kapucínský kostel sv. Máří Magdaleny v Liberci	104
7. 11. Katolický kostel sv. Bonifáce v Liberci – Horním Hanychově	107
7. 12. Starokatolický Kristův kostel v Děčíně.....	109
8. Prameny a literatura	113

1. Úvod

Zlomová doba přelomu 19. a 20. století přinesla radikální proměnu duchovního směřování moderního člověka odkojeného industriální společností. Proces kolapsu dosavadních nedotknutelných hodnot, který započal již s osvícenstvím, vyústil směrem k závěru 19. století do intenzivního volání po reformaci rozličných oblastí lidské činnosti včetně oblasti náboženské. Neznamenal to ani tak, že by „*bylo na ústupu samo křesťanství anebo náboženství vůbec, spíše docházelo k oslabování anebo mizení tradičních forem vlivu náboženství na společnost – ve srovnání s minulostí – více sekularizovanou*“.¹

Sakrální architektura, která ve srovnání s ostatními stavebními typy představovala jeden z nejstarších a nejméně proměnných žánrů, se díky laicizaci společnosti ocitla do jisté míry na okraji zájmu.² Přesto zůstala významnou nositelkou klasických, ačkoli postupně se měnících hodnot a významů, spjatých jak s křesťanskou minulostí země, tak s každodenním životem jednotlivých sborů.

Římskokatolická církev musela revidovat svůj vliv a postavení ve státě. Nekatolické menšiny nabývaly nových sil v souvislosti se stále intenzivnějším antiklerikalismem. Nahlédneme-li do církevních periodik, vyvstane před námi barvitý obraz dobových snah o konfesní vymezení, prosazení a obhájení, spojený s vyostřenou kritikou protivníka. Zrcadlí se zmíněná touha po legitimizaci vyznání také ve faktické podobě sakrální architektury? Existuje specifický výtvarný či stýlotvorný ráz, který by symbolizoval konfesní jedinečnost? A jaké další nenáboženské faktory formovaly podobu konkrétních kostelů?

Při hledání provázanosti mezi psanou teorií a stavitelskou praxí narážíme na mnohá úskalí, neboť při snaze o komplexnější vhled do dané problematiky se objevují aspekty stojící zdánlivě mimo uměleckohistorickou disciplínu. V „německých“ severních Čechách jde totiž šíře uplatnění nekatolických vyznání ruku v ruce s prosazováním národnostních zájmů, jak ilustrativně vystihuje úryvek ze

¹ HALAS, František X. Sekularizace a ztráta historické paměti. In: FILIP, Aleš, ed. a SCHMIDT, Norbert, ed. *Dům Boží a brána nebe ve 20. století: studie o sakrální architektuře: [texty z kolokvia pořádaného Mikulovským centrem pro evropskou kulturu ve spolupráci se Státním archivem Břeclav se sídlem v Mikulově, 5.-6.11.2005]*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009. Synésis; sv. 2. s. 7.

² ZATLOUKAL, Pavel. *Příběhy z dlouhého století: architektura let 1750-1918 na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2002. s. 562.

slavnostního čtení u příležitosti položení základního kamene evangelického kostela v Duchcově z roku 1899: „...v době utiskování Němců, když od katolické církve byli ve svém národním zápasu opuštěni, obrátili se ke staré německé víře svých otců.“³

Následující text je věnován hmatatelným dokladům tehdejšího duchovního směřování a konfesního vymezení, kostelům vznikajícím kolem roku 1900 v severních Čechách. Četnost sakrálních novostaveb daného období je, podle Aleše Filipa, „v naprostém nepoměru s jejich reflexí v dějinách umění“.⁴ Ptáme-li se po důvodu, nasnadě je hned několik vysvětlení. Za prvé se jedná o stavby relativně „mladé“, za druhé o stavby, které nejen ve srovnání se soudobou produkcí, ale také svou podstatou představují tradičnější či, chceme-li, konvenčnější oblast. V neposlední řadě hovoříme o architektonické produkci českých Němců, jejichž díla stála po dlouhou dobu mimo hlavní ohniska zájmu historiků umění a teprve poslední desetiletí jim přináší jistě zaslouženou pozornost.

Pojetí sledovaných sakrálních staveb je výslednicí vlivů dobového architektonického směřování, individuálního vtisku architektů, stejně jako liturgických požadavků jednotlivých vyznání a konkrétních představ stavebníků. Následující text se zaměří především na sledování průniku a uplatnění moderních architektonických principů a prvků ryze tradičním, a do jisté míry poměrně setrvačném stavebním typu. Analyzovány budou především stavby nekatolických konfesí, a to s ohledem na fakt, že právě evangelická vyznání věnovala teoretické reflexi svých kostelů největší pozornost, a že ve srovnání s ostatními je právě počet evangelických kostelů v daném období a regionu nejvýraznější.

Předloženou práci lze rozdělit do několika sekcí, které ve své návaznosti směřují od obecného ke konkrétnímu. V úvodní části jsou nastíněny základní principy náboženské problematiky 19. století, která se dotýkala celé řady sfér a témat – „od oné slavné paralely spojení „oltáře a trůnu“ přes akademické církevní spory, jež se opět přenášely do aktuálního myšlení celé společnosti“.⁵ Sledovat přitom lze výrazné posílení pozice nekatolických vyznání, ale také mnohotvárnost názorových proudů

³ Monografie Duchcovska: *Duchcovská harmonie*, 9. Duchcov: SPMD Kapucín, 1999. Nepag.

⁴ FILIP, Aleš. *Secesní chrámy na Moravě a ve Slezsku: sakrální výtvarné umění kolem roku 1900*. Vyd. 1. Brno: Barrister & Principal, 2004. příl. Dějiny a teorie umění; sv. 7. s. 5.

⁵ KAISEROVÁ, Kristina. *Konfesní myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*. Úvaly u Prahy: Ve stráni, 2003. s. 5.

v rámci jednotlivých konfesí. Připomenuty jsou významné události církevních dějin a změny, které vnesly do společensko-kulturního života.

Druhá část práce je věnována podobám architektury druhé poloviny 19. století ve středoevropském kontextu a specifikům, které přinesl jeho přelom. Nastíněny jsou základní principy historizující architektury, které v případě sakrálních staveb tíhnou k jisté setrvačnosti, a jejich postupná proměna nastupuje v příznačné souvislosti s dobovým vývojem kolem roku 1900, který ovšem stále čerpá z předešlého období.

Další kapitola se zaměřuje na dobovou diskuzi věnovanou představě ideálního kostela, a to napříč spektrem různých vyznání. Hledány jsou rozdíly, ale také spojující myšlenky, které se objevují u rozdílných konfesí. Na pozadí teorií jsou sledovány také praktické aspekty, jako jsou organizace budování novostaveb či jejich financování.

Následuje exkurz do prostředí evangelické církve, konkrétně do příhraničních vztahů mezi severočeskou oblastí a sousedním Německem. Specifika evangelické liturgie a požadavků na podobu kostelů přináší analýza stavebních regulativů a vzorníků.

Prostor je dále věnován osobnostem vybraných architektů, jak zahraničním, tak lokálním, a to především pro přiblížení jak jejich individuálního stylu a jeho proměn, tak vlivům dobového architektonického směřování na jejich dílo.

Závěrečnou část tvoří výběrový katalog katolických, evangelických a starokatolických staveb realizovaných přibližně mezi lety 1880 a 1930. Širší časový záběr pomáhá nalézt provázanost mezi ranějšími realizacemi a stavbami, které byly v některých případech plánovány během prvního desetiletí 20. století, ovšem dokončeny až v meziválečném období.

Přístup ke zpracovávanému tématu je založen na syntéze dvou hlavních oblastí. První tvoří rešerše materiálů z archivních institucí, podkladů z archivů jednotlivých náboženských obcí a studium historického a aktuálního tisku a literatury. Druhá část je zaměřena na extenzivní terénní průzkum konkrétních staveb, jejich formální analýzu a uměleckohistorické hodnocení v kontextu stavební činnosti jednotlivých vyznání i v rámci širšího regionu a přesahů mimo něj.

Proč právě severní Čechy? Ve srovnání s většinou ostatních regionů naší země představují severní Čechy území specifického charakteru, a to hned v několika významových oblastech. Průmyslový boom 19. století radikálním způsobem poznamenal místní města a krajinu, do zapadlých sídel přinesl ohromný finanční potenciál a proměnu dosavadních ustálených životních stereotypů. Dal vzniknout hned několika generacím sebevědomých průmyslníků a podnikatelů, zrychlil pracovní

a technologické postupy, umožnil do té doby nemyslitelnou produktivitu v řadě oblastí lidské činnosti. Historická zástavba ustupovala, pohlcována rozsáhlými výrobními a obytnými areály, které natrvalo proměnily podobu obcí a krajiny, postupně protínané liniemi železničních tratí. V rozpohybovaném stroji vývoje, který, abstraktně řečeno, absorboval a transformoval vše, co mu přišlo do cesty, se měnily také hodnoty a potřeby duchovní, které, často navíc v souvislosti se zjištěnými aspekty národnostními, nabývaly nových, aktuálních významů a podob.

Pohlednice Varnsdorfu z roku 1912, na níž je patrný charakter města rozrůstajícího se o rozsáhlé výrobní komplexy. Tradiční dominanty kostelních věží jsou v panoramatických pohledech vytěšněny vertikálami továrních komínů. Soukromá sbírka.

1.1 Tradiční či moderní?

Při studiu dobových myšlenek o podobě ideálního kostela i v popisech konkrétních staveb se čtenář opakovaně setkává s výrazy „tradiční“ a „moderní“. Ve studovaných textech je často pozitivně hodnocena „tradiční“ stavba řešená ovšem v „moderním“ duchu. Jak můžeme tyto, svým způsobem zavádějící, termíny vymezit? Existuje samozřejmě obecná shoda o jejich významu, například srovnáme-li roubenou chalupu s funkcionalistickou vilou. Odmyslíme-li si ovšem očividné znaky, zjistíme, že daná kategorizace přináší určitou nejistotu, neboť mezi zmíněnými proudy není jasná dělící

linie či ohraničení, dochází k překrývání a do popředí se často dostává individuální hodnotící pohled či vlastní estetický vhléd.

Tradiční stavitelská praxe navazuje na historické předobrazy prověřené časem, v němž obstály, a to jak ve smyslu estetickém, tak funkčním. Jako charakteristický rys se jeví respekt k historii, ke klasickému kánonu. Tradiční princip nešokuje, neboť odpovídá daným zvyklostem, zároveň je bytostně spjat s lidským pokolením jako takovým, neboť návazností na předešlé osvědčené modely je zaručena kontinuita, bez níž nelze přežít. Oproti tomu moderní stavitelství se vůči historickým modelům vymezuje, chce se od nich emancipovat, překonat je, do jisté míry snad i negovat, posunout zažitý řád do nových, neotřelých kolejí a hledat nové možnosti vyjádření.

Rok 1900 pak bývá v historii architektury tradičně označován jako bod zlomu, v němž zanikají historické styly a nově nastupuje moderní výraz, nicméně „*současný dějepis architektury pohlíží na vyprávění o novém začátku se značnou nedůvěrou*“.⁶ Vztah tradice a moderny na přelomu století má spíše charakter vzájemného objevování a prolínání, v němž absentují razantní skoky či předěly, jak je patrné i při sledování individuálního vývoje tvorby jednotlivých architektů. Jako tradiční bychom v našem případě označili modely historizující architektury, jako moderní pak secesní výtvarný ráz. Na stavbách, jimž je věnována tato práce, se v největší míře uplatňuje právě kombinace historismu a secese.

Secese byla dlouho vnímána jako překonání historismu, neboť „*kolem roku 1890 byly historismem aplikovány již všechny minulé slohy a všechny tvarové zásoby již byly vyčerpány. Musilo se nějak začít znovu*“.⁷ Revizi daného názoru přináší odborná literatura posledních desetiletí, dle níž je secese vnímána spíše jako dovršení historismu, „*jako epilog tradičních, tj. mimetických vizuálních forem*“.⁸

S jistým zjednodušením lze říci, že skutečný rozchod s tradicí přináší až období po první světové válce, a to jak ve smyslu formálního výraziva, umožněného širokým užitím nových materiálů a technologií, tak i v celkové změně nazírání světa po válečném otřesu.

⁶ VYBÍRAL, Jindřich. *Reissigova vila v Brně a reforma rodinného domu po roce 1900 = The Reissig villa in Brno and the reform of the family house after 1900*. 1. vyd. Brno: Barrister & Principal ve spolupráci s Vysokou školou uměleckoprůmyslovou v Praze, 2011. s. 7.

⁷ HAAS, Felix. *Architektura 20. století*. 1. vyd. Praha: SPN, 1978. s. 80.

⁸ FILIP 2004. s.119.

1.2 Literatura

Architekturu českých Němců je v posledních desetiletích věnována soustavnější pozornost, ať už v pionýrských pracích Jindřicha Vybírala, Jana Sedláka a Pavla Zatloukala, které se soustředí především na Moravu, či v textech mladší generace historiků architektury Jana Hanzlíka, Aleny Sellnerové, Jaroslava Zemana, Petra Krška či Věry Laštovičkové analyzujících spíše oblast západních a severních Čech.

Severočeská sakrální architektura, vznikající kolem roku 1900 je ovšem ve srovnání s jinými stavebními typy, do jisté míry stále terrou incognitou. O poznání lépe je na tom Morava, jejímž sakrálním novostavbám se věnoval Aleš Filip v knize *Secesní chrámy na Moravě a ve Slezsku* (2004). Pojetí Filipovy publikace se statemi prostupujícími napříč humanitními obory doplněnými výběrovým katalogem církevních staveb se stalo hlavní inspirací předložené práce. Filip se dále zabývá problematikou sakrálního výtvarného umění, které představil v publikaci *Neklidem k bohu: náboženské výtvarné umění v Čechách a na Moravě v letech 1870-1914* (2006) i mnohvrstevnatými myšlenkovými proudy přelomu století prezentovanými v knize *Zajatci snů a hvězd: katolická moderna a její časopis Nový Život* (2000).

Zásadní význam pro studované téma mají texty historičky Kristiny Kaiserové, která se věnuje námětu českých Němců ve smyslu jejich kulturně-společenského postavení v rakouském soustátí a propojení otázek náboženství a nacionalizace (*Konfesi myšlení českých Němců. v 19. a počátkem 20. století* (2003), *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století*, editoři Kaiserová, Nešpor (2010), *Nacionalizace společnosti v Čechách*, editoři Kaiserová, Rak (2008).

Dalšími podnětnými publikacemi jsou konferenční sborníky *Národ místo Boha v 19. a první polovině 20. století* (2006, editoři Kristina Kaiserová a Martin Veselý) a *Bůh a bohové: církve, náboženství a spiritualita v českém 19. století* (2003, editoři Roman Prahel a Zdeněk Hojda).

V podstatě jedinou komplexně uchopenou prací týkající se kostelních novostaveb u nás je *Encyklopedie moderních evangelických a (starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska* sociologa náboženství Zdeňka Nešpora (2009), přičemž kapitolu věnovanou evangelické architektuře zpracovala v dané knize Blanka Altová. Nešpor editoval řadu knih, které byly pro předloženou práci přínosné: *Náboženství 19. Století: nej církevnější století nebo období zrodu českého ateismu?* (2010), *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, editoři Nešpor, Just, Matějka (2009), *Století*

evangelických časopisů 1849 – 1948: časopisy v dějinách „lidových“ protestantských církví v Čechách a na Moravě (2010), *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice* (2015).

Zásadní význam pro studované téma představují práce archiváře Václava Zemana, který na základě studia primárních pramenů ozřejmuje řadu aspektů z oblasti zakládání, fungování a organizace německojazyčných evangelických sborů na našem území a jejich vazeb na saské prostředí.

Aktuální publikací je pak kniha editovaná Alenou Sellnerovou *Sakrální architektura 20. století v Ústeckém kraji* (2017), jejíž katalogová část zahrnuje několik staveb analyzovaných také v předložené práci.

V souvislosti s historií a stavbami starokatolické církve je podstatným zdrojem informací kniha Karla Kolářka *Vznik a vývoj starokatolického hnutí na území severních Čech do roku 1946* (2006).

Zaniklým stavbám se věnuje katalog stejnojmenné výstavy *Zničené kostely severních Čech 1948 – 1989* (2011), kniha Martina Čechury *Zaniklé kostely Čech* (2012) a web Michala Valenčíka www.znicenekostely.cz.

2. Obecná situace v náboženském dění

Chceme-li se věnovat tématu sakrálních staveb vznikajících kolem roku 1900, je na místě připomenout vývoj v oblasti náboženského dění 19. století, které mělo pro pozdější dobu stěžejní význam, a je podnětné především širokým spektrem často protichůdných myšlenkových proudů. Majoritní katolická církev pocítovala ohrožení svého dosavadního primátu a aktivisticky se zapojila do boje o zachování a obhájení svých oficiálních struktur a sfér vlivu. K tomu byla nucena nejen kritikou pocházející z vlastních řad, ale také vystoupením nekatolických vyznání, která, ač v menšině, nabývala na významu v souvislosti se zjištěnými nacionálními vášněmi, jež (nejen v prostředí severních Čech) spojovaly evangelictví s Němectvím v rámci hnutí Los von Rom. Specifikem severočeského prostředí je pak jistě církev starokatolická, která po svých počátečních snahách o splynutí s církví katolickou coby její reformované křídlo, nastoupila cestu samostatné, oficiálně uznané církve, přičemž ovšem neutuchávala v militantní kritice katolických struktur. Ve spletité struktuře sílí také výrazné cítění antiklerikální, patrné například v svolání proti příchodu kapucínů do Liberce z doby kolem přelomu století: „*vor allem aber darf es niemand in*

*Reichenberg geben, der diese ungebeten, fremden Gäste Aufnahme und Unterkunft in seinem Hause gewährt. Reichenberg duldet die Errichtung einer neuenklerikalen Zwingburg auf keinem Fall Auf zu Tat und Abwehr!*⁹ Nespokojenost s majoritní církví vedla k hledání náboženských alternativ, případně k přímému odmítání církve jako instituce omezující rozvoj lidského ducha.¹⁰ V souvislosti se snahou o charakteristiku dobové situace pak trefně a příznačně vyznívá podtitul Nešporovy knihy věnované religiozitě 19. století – „*nejcírkevnější století nebo období zrodu českého ateismu?*“¹¹

2. 1. Římskokatolická církev a I. vatikánský koncil

Konkordát uzavřený mezi Svatou stolicí a rakouským státem roku 1855 zajišťoval katolické církvi, coby ideologické opoře neabsolutistického systému, značná privilegia. Během následujícího desetiletí však její postavení a pravomoc prošly faktickou revizí v rámci konstitučních změn, které ukázaly, že postavení církve rozhodně není neotřesitelné. Během 60. a 70. let měli zastánci kulturního boje klíčovou převahu ve vídeňském parlamentu a posléze, po získání tzv. občanských ministerstev, i ve vládě, přičemž „*cílem bylo rozbití vazby mezi trůnem a oltářem a postupné oddělování státu a církve*“.¹²

Zásadní význam pro vnitřní vývoj (nejen) katolické církve měl I. vatikánský koncil, který svolal Pius IX. Samotnému koncilu předcházela vlna odporu proti zamýšleným projednávaným tématům, v Německu vedená především mnichovským profesorem církevních dějin a kapitulním proboštem Ignazem Döllingerem, který vystupoval proti navrženému přijetí dogmatu o papežské neomylnosti. Němečtí katoličtí biskupové vydali 1. září 1869 pastýřský list, aby uklidnili pobouření opozice, zároveň však adresovali dopis papeži se sdělením, že vyhlášení avízovaných dogmat by ve zjištěné situaci rozhodně nepřineslo užitek. Řím se v rámci příprav chránil sestavením jednacího pořádku tak, aby měl Pius IX. vždy zajištěn rozhodující vliv. Mimoitalští

⁹ Novinový výstřížek z Deutsche Volkzeitung (s.d.). In: SOA Litoměřice: fond kapucíni Liberec 1877 – 1950, Historické poznámky k založení kláštera 1880 – 1910, kart. č. 1.

¹⁰ FILIP 2004. s. 12.

¹¹ NEŠPOR, Zdeněk R. a kol. *Náboženství v 19. století: nejčirkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?*. Vyd. 1. Praha: Scriptorium, 2010.

¹² VÁCLAVÍK, David. *Náboženství a moderní česká společnost*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2010. s. 67.

reprezentanti pak tvořili přibližně čtvrtinu účastníků. Situace se stala terčem kritiky s poukazem na fakt, že za daných okolností nemůže být koncil považován za skutečnou reprezentaci celé církve s možností svobodného rozhodování.¹³

Koncil byl nicméně svolán jako všeobecný sjezd a z původně pozvaných 1084 hodnostářů se na něm sešlo kolem sedmi stovek hlasujících členů. Zahájení proběhlo 8. prosince 1869 ve sv. Petru v Římě a předčasné ukončení způsobil vpád piemontských vojsk do Vatikánu během prusko – francouzské války.

V rámci koncilu bylo přijato několik konstitucí, jako například *Dei Filius generis humani Redemptor* o bytí a poznání osobního Boha. Jako rozbuška vnitřního napětí a mnohovrstevnatosti katolické církve a konfesního života vůbec ovšem zafungovalo vyhlášení dogmatu o papežské neomylnosti *Pastor aeternus* 13. července 1870, a to přijetím 451 hlasů.¹⁴ Dogma stanovilo, že kdykoli „*římský biskup mluví ex cathedra, tj. když zastáváje úřad pastýře a učitele všech křesťanů, vyměřuje podle své nejvyšší apoštolské autority učení o víře nebo mravech, těší se božskou přítomností, která je mu ve sv. Petru přislíbena oné neomylnosti (infallibilitas), kterou sám Božský Vykupitel chtěl mítí opatřenou svojí Církev ve vyměřování učení o víře a mravech. Proto takové výměry jsou samy ze sebe (ex sese), nikoli tedy se souhlasem Církve (non autem ex consensu Ecclesiae) nezměnitelné (irreformabiles)*“.¹⁵ Proti dogmatizaci neomylnosti se vyslovila řada účastníků koncilu a ostrá kritika probíhala i v desetiletích následujících: „*Učení toto odporuje rozumu, protože dle něho i člověk duševně chorý nebo úplně nevědomec, stal – li se náhodou papežem, mohl by stanoviti články víry a mravů, jež katolík byl by povinnen přijati za zjevení Boží.*“¹⁶ Přes veškerou snahu o upevnění církevních struktur a sfér vlivu ve společnosti lze vyhlášení dogmatu považovat za dozvuk papežského vlivu na svět. Dle Martina Putny dogma „*definitivně pohřbilo jakoukoli naději na narovnání s pravoslavnou církví, vyvolalo schizma a odštěpení starokatolické církve, pohoršení a posměch liberálů a vůbec mnoho zlé krve.*“¹⁷

¹³ KOLÁČEK, Karel. *Vznik a vývoj starokatolického hnutí na území severních Čech do roku 1946*. 1. vyd. Brno: L. Marek, 2006. s. 20.

¹⁴ MUSIL, Roman, ed. a FILIP, Aleš, ed. *Zajatci hvězd a snů: katolická moderna a její časopis Nový život (1896-1907)*. Vyd. 1. Praha: Argo, 2000. s. 42.

¹⁵ KOLÁČEK 2006. s. 23-24.

¹⁶ RÁB, Václav. *Církev starokatolická*. Praha: F. Švejda, 1918, 11. Švejdův sborník praktických příruček; sv. 25, č. 5, roč. 1918. s. 10.

¹⁷ PUTNA, Martin C. *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848-1918*. Vyd. 1. Praha: Torst, 1998. s. 74-75.

Do období mezi koncilními léty a první světovou válkou spadají pontifikáty Lva XIII. (1878 – 1903) a Pia X. (1903 – 1914), přičemž oba se pokoušeli o centralizaci a znovusjednocení církve. Lev XIII. se do jisté míry otevřel modernímu světovému vývoji, mimo jiné svou sociální naukou, která se odrazila v encyklice *Rerum novarum*, v níž se autor věnuje ponižujícímu postavení dělníků a kritizuje kapitalistický systém. V návaznosti na encykliku se v Evropě mohutně rozšířilo křesťanskosociální hnutí.¹⁸ Pius X. naopak prosazoval ryze protimodernistický program, patrný v jeho encyklice *Pascendi*. Ačkoli v ní autor označuje modernismus za jednotný a vnitřně konzistentní systém, jednalo se naopak o mnohohvrstevnatý a rozmanitý filosoficko – teologický proud, orientovaný na moderního člověka a jeho individualitu, osobní cestu k víře a institucionalizovaným formám víry.¹⁹ Moderní katolicismus je Piem X. odsouzen coby spiknutí v rámci církve: „*Sekery své nepřikládají toliko k větvím, nýbrž k samému kořeni, k nejhlubším, výživným kořenům víry. Porušivě pak tento kořen nesmrtelnosti, celým stromem jed dále rozšiřují, takže není článku katolické víry, který by se nesnažili podvrátiti.*“²⁰

Katolická církev se ve stavu ohrožení dosavadních pozic a role ve společnosti stává silně aktivistickou. Reaguje navázáním na tradiční fenomény, jako je například obnovení poutí a náboženských slavností, které navazují na výraznou vlnu barokní zbožnosti, v kulturní paměti obyvatel rakouského mocnářství silně přítomnou. Zároveň se chápá nejmodernějších způsobů propagace – vydáváním agitačních periodik, brožur, letáků a spisů u příležitosti významných jubileí. Důležitou roli sehrávají také tradiční řádová společenství vázaná k významným poutním místům, v severních Čechách pak zejména jezuité v Bohosudově a redemptoristé ve Filipově. Přes veškeré dramatické a kritiku vyvolávající zvraty v oficiálních církevních strukturách zůstává většinová společnost českých Němců nadále katolická a dle Kristiny Kaiserové ji lze obecně rozdělit na tři hlavní proudy. V první řadě je to proud tradicionalistický, zahrnující převážně konzervativní katolíky z venkovských oblastí a menších sídel, ale také aktivisty politického katolicismu, výrazným způsobem

¹⁸ PUTNA 1998. s. 81.

¹⁹ MUSIL/ FILIP 2000. s. 43 - 52.

²⁰ PUTNA 1998. s. 84. Připomeňme, že termín „moderní“ byl poprvé použit koncem 5. století po rozpadu římské říše pro označení nové dějinné křesťanské přítomnosti. Ve středověku se reformní hnutí křesťanského života označovalo jako *Devotio moderna*. Ovšem teprve od poloviny 19. století se nositelem modernosti stává umělecká tvorba, zejména pak literatura. Viz: MUSIL/FILIP 2000. s. 9.

bojujícím proti osvícenství a sekularizaci. Paralelní linii tvořil proud liberální, kladoucí důraz na formální stránku víry, na úkor jí samé. Třetí proud pak prosazuje požadavek celkové reformy katolické církve, především pak s důrazem na její odpoutání se od římského centralismu a papežského stolce.²¹

Podoba nově budovaných katolických kostelů na severu Čech zůstává během druhé poloviny 19. století vázána na tradiční modely. Nejčastěji se uplatňuje longitudinální prostor řešený v historizujících slozích. Kolem přelomu století se začínají nesměle objevovat secesní linie a tvary, jejich rozšíření ovšem nenabývá zdaleka takové intenzity, jako u novostaveb evangelických. Vykročení směrem k modernímu architektonickému výrazu je u římskokatolické církve spíše zvláštností, jak dokládá i soutěž na nový katolický kostel pro Podmokly (Děčín), který měl vzniknout v místě původního filiálního kostela sv. Františka z Assisi na dnešním Husově náměstí. Ze soutěže vypsané spolkem pro stavbu kostela v roce 1907 vzešlo úctyhodných 52 návrhů. Vítězný návrh libereckého architekta Ferdinanda Elstnera představoval poměrně odvážnou variantu ve stylu geometrizující moderny. Pro finanční náročnost a ryze novátorský výraz se setkal s vlnou nevole katolické veřejnosti, a bylo tedy upuštěno od jeho realizace, které navíc zamezil i začátek světové války.²² Nicméně stavby katolických kostelů byly poměrně četné také vzhledem k faktu, že jednou z podmínek povýšení obce na město byla právě existence katolického kostela.²³

2. 2. Evangelická aktivizace ve druhé polovině 19. století

Tajné lidové nekatolictví předjosefínské doby lze označit za zcela marginální. Teprve **Toleranční patent** Josefa II. ze 13. října 1781, následován dalšími nařízeními, vyvedl náboženské menšiny z ilegality a stal se prvním krokem na cestě k nastolení náboženské svobody. Kromě vyznání augsburského (luterství) a helvétského (kalvinismus) se patent vztahoval také na nesjednocené řecké vyznání (pravoslaví), tedy velké nekatolické konfese rozšířené v jiných evropských zemích. Jak uvádí Zdeněk R. Nešpor, za přesně vymezených podmínek byl Josef II. ochoten připustit

²¹ KAISEROVÁ 2003. s. 1-2.

²² KADLECOVÁ, Dana. Projekty nového katolického kostela v Podmoklech. In: *Děčínské vlastivědné zprávy* 2002. s. 2-12.

²³ SELNEROVÁ, Alena et al. *Sakrální architektura 20. století v Ústeckém kraji*. 1. vydání. Ústí nad Labem: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ústí nad Labem, 2017. s. 24.

legální existenci dosavadních tajných nekatolíků, ovšem při dodržení primátu římskokatolické církve. To souviselo s císařovou snahou o právní unifikaci habsburského soustátí a jeho mezinárodním renomé, s regulací státních zásahů do náboženské praxe.²⁴ V praxi to znamenalo konec pronásledování nekatolických vyznání a uzavření epochy rekatolizačního násilí, přičemž přihlášení se k tolerovaným církvím bylo vázáno na obhájení před toleranční komisí a absolvování tzv. „šestinedělního cvičení“ u místně příslušného katolického kněze. Oficiálně vznikající evangelické sbory musely budovat kostely, fary a školy z vlastních prostředků, nicméně nadále odváděly daně i katolickým farářům a platili vlastní duchovní. Úředně povolované sbory mohly vznikat pouze v místech, kde žilo alespoň 500 dospělých věřících nebo 100 rodin. Pronásledování evangelíků tedy skončilo, nicméně „z náboženského hlediska na příští tři čtvrtiny století zůstali „ věřícími druhé kategorie“.²⁵

Stavební podoba evangelických kostelů byla poměrně ostře limitována, mimo jiné zákazem stavby kostelů podél hlavních cest a ulic, zákazem přístupu do kostela z veřejných prostranství či nucenou absencí kostelních věží, zvonů a hodin. Vznikaly tak velmi jednoduché, nezdobné stavby, které musely naplnit poněkud vágní formulaci „nepodobnosti“ katolickým kostelům. Prostí podélné stavby se sedlovými, případně mansardovými střechami, položené při krajích obcí, se často nelišily od ostatních staveb v daném místě.²⁶ Na jejich realizaci se podíleli místní řemeslníci na zakázku sboru a často za pomoci jeho dalších členů.²⁷ Přes veškerá stavební omezení se dalších téměř sto let neslo v duchu zjitřeného budování luterských a kalvínských modliteben, které ovšem přežívaly na pokraji katolické majority.

Změnu, týkající se situace nekatolických vyznání, přineslo porevoluční **Protestantské provizorium**. Uvedené nařízení rakouského ministerstva vnitra z 30. ledna 1849 částečně rušilo toleranční omezení, garantovalo svobodu přestupu mezi konfesemi po osmnáctém roce života, zrušilo poplatky katolické církvi a povolovalo evangelickým církvím vedení matrik. Česká evangelická minorita nabývala na významnosti díky

²⁴ NEŠPOR, Zdeněk R. a ALTOVÁ, Blanka. *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha: Kalich, 2009. s. 14.

²⁵ NEŠPOR 2010. s. 116.

²⁶ PROCHÁZKOVÁ, Marta. Přístavby věží u tolerančních modliteben. In: NEŠPOR, Zdeněk R., ed. a KAISEROVÁ, Kristina, ed. *Variety české religiozity v "dlouhém" 19. století (1780-1918)*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Albis International, 2010. s. 333.

²⁷ NEŠPOR/ALTOVÁ 2009. s. 18.

vstupu do veřejného dění v rámci revoluce, a díky postupně se formujícímu národnímu hnutí, v jehož rámci navazovala na údajnou tradici české reformace. Němečtí souvěrci pak slyšeli především na ztotožňování luterství s německým národem a z Pruska se šířící národnostní vlna podmínila širokou řadu konverzí českých, moravských a slezských Němců k augsburskému vyznání.²⁸

Skutečný průlom ovšem znamenal až **Protestantský patent** z 8. dubna roku 1861, který zajistil možnost veřejného přihlášení se k víře a zakládání sborů. Patent reorganizoval postavení protestantů v rakouské monarchii a přinesl relativní zrovnoprávnění obou evangelických konfesí s římskokatolickým vyznáním. Znamenal také svobodnější nakládání se stavební formou evangelických kostelů: *„Úplná svoboda evangelického vyznání víry, jakož i právo společného veřejného vykonávání náboženství jsou jim po všechny časy od nás pojištěny. Za příčinou tou se všechna bývalá obmezení, co se dotýče zakládání kostelův s věžmi i zvony a bez nich, odbývání všelikých slavností náboženských, s učením víry jejich se srovnávajících, vykonávání správy duchovní, pokud by omezení taková posavad v obyčeji byla, tímto moci a působnosti zbavují se a za neplatná a nijaká prohlašují.“*²⁹

Druhá polovina 19. století se tak nesla v duchu rozšiřování tolerančních modliteben a přístavování věží. V případě nedostatku financí se vztyčovaly věže dřevěné, jako například u modlitebny v Jablonci nad Nisou (1861) nebo samostatně stojící zvonice. Řada původních modliteben ovšem vzala zcela za své a na jejich místě vyrostly kostelní novostavby: *“...ztišená zbožnost onoho údobí před vydáním Protestantského patentu, zbožnost vklíněná do stísněných prostor evangelických modliteben se nyní hlučně, ba halasně dere ven“*.³⁰ Z deníkových zápisků českých evangelických farářů, kterým se věnuje Ondřej Matějka, vyplývá, že byli často hodnoceni právě vzhledem ke své budovatelské činnosti. Čeští protestanti tak *„evidentně oceňovali cihly, kámen a maltu, které po sobě farář zanechal, více než neviditelné ploty vůči ostatním konfesím“*.³¹

²⁸ NEŠPOR 2010. s. 117.

²⁹ <http://spcp.prf.cuni.cz/lex/41-1861.htm>, vyhledáváno 5. 2. 2015.

³⁰ REJCHRT, Luděk. *Na horách ležící: dějiny evangelického sboru v Křižlicích*. Praha: Pierot, 2004, cit. z PROCHÁZKOVÁ, Marta. Přístavby věží u tolerančních modliteben. In: NEŠPOR/KAISEROVÁ 2010.s. 338.

³¹ MATĚJKA, Ondřej. Čeští luteráni 1861 – 1918: od emancipace k unii. In: JUST, Jiří et al. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Vyd. 1. Praha: Lutherova společnost, 2009. s. 238 – 239.

Původní stavba evangelického kostela v Jablonci nad Nisou vznikla roku 1833. Po vydání Protestantského patentu došlo k přístavbě dřevěné a později zděné věže (vlevo). Vpravo tentýž kostel po provedení neogotické úpravy z roku 1892. Historické pohlednice ze sbírky Petra Kurtina.

Nově vznikající kostely se v podstatě nelišily od historizujících kostelů katolických, vznikaly stavby novogotické i novorenesanční či novoklasicistní. Specificky evangelické požadavky se tak projevily například v uspořádání interiéru, tedy v umístění stolu Páně a kazatelny na hlavní ose a dále v zavádění otopných systémů, které se staly více méně pravidlem při budování evangelických novostaveb, kolem přelomu století již zcela běžným. S aktivací stavebního dění vyvstávají také otázky po ideální podobě evangelických kostelů, spojené zároveň, především pak na přelomu století, s výraznou kritikou dosavadního evangelického stavitelství, neboť protestanté „staví sobě chrámy, jež jsou téměř všechny docela katolické a fasadově demonstrativní, dekoračních forem, jež by vyslovovaly co nejhlučněji hrdého a pyšného ducha repraesentace“.³²

V německojazyčných oblastech Čech Toleranční patent výraznější změny nevyvolal a situace se zde začala měnit také až s vydáním Protestantského patentu. Na příklad na Děčínsku vznikala v 60. a 70. letech síť evangelických sborů (Rumburk, Podmokly, Růžová), pro niž byla determinující blízkost česko – saské hranice.³³ Se stvrzením oficiálního postavení evangelických konfesí tedy dochází k zakládání nových sborů ve městech, často podporovaných zahraničními organizacemi a jejich misionáři.³⁴

³² EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha-Karlín: Emil Šolc, 1912. S. 66.

³³ ZEMAN, Václav. První evangelické sbory na Děčínsku: Podmokly, Rumburk a Růžová ve třetí čtvrtině 19. století. In: NEŠPOR/KAISEROVÁ 2010. s. 365.

³⁴ NEŠPOR/ALTOVÁ 2009, s. 20.

Vzestup evangelických vyznání v severních Čechách je podmíněn také průmyslovým rozmachem, za kterým přicházela řada cizinců - podnikatelů, úředníků a řemeslníků ze sousedního Saska. Roku 1851 tak vznikla evangelická obec v Podmoklech, podřízená saskému ministerstvu kultu a vyučování (Evangelische lutherische königliche sächsische Beamtegemeinde), tvořená převážně celními a drážními úředníky při trati Podmokly – Drážďany.³⁵ Od 60. let 19. století také rapidně přibývá německojazyčných konvertitů, kteří opouští římskokatolickou církev a volí luterství jako jedinou a pravou německou víru. Významnou roli především v 90. letech sehraje hnutí Los von Rom, které inspiruje české Němce k četným přestupům. „*Meditace nad hloubkou zkaženosti a nenapravitelnosti oficiální katolické církve se mění v pokus o její reformu v podobě církve starokatolické a končí ve spočinutí v církvi pravé, německé, evangelické.*“³⁶ Během poslední třetiny 19. století pak přibývá tlaku národnostního a již v roce 1876 žádá 14 německojazyčných sborů o vyjmutí z české augsburské superintendence a přiřazení k superintendenci ašské.³⁷ Nicméně ještě deset let předtím popisuje novinář liberecký deníku Reichenberger Zeitung slavnost svěcení tamního evangelického kostela a vyslovuje naději, že bude rozmnožena „*láska k onomu společnému Rakousku, ve kterém bychom my všichni bez rozdílu náboženského vyznání, zaměstnání a národnosti mohli být a zůstat šťastni, pokud bychom chtěli.*“³⁸

2. 3. Los von Rom, hin zum Evangelium

Během poslední třetiny 19. století výrazně sílila otevřená kritika katolické církve, jejích oficiálních struktur, důrazu na udržení vatikánského centralismu, stejně jako úzkého spojení s habsburským dvorem. Katolická církev byla víc a více vnímána jako překážka rozvoje moderní společnosti a moderního státu. Z Německa k nám

³⁵ ZEMAN, Václav. První evangelické sbory na Děčínsku: Podmokly, Rumburk a Růžová ve třetí čtvrtině 19. století. In: NEŠPOR/KAISEROVÁ 2010.s 366.

³⁶ KAISEROVÁ, Kristina. Hnutí Los-von-Rom a čeští Němci. In: PRAHL, Roman, ed. a HOJDA, Zdeněk, ed. *Bůh a bohové: církve, náboženství a spiritualita v českém 19. století: sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 7.-9. března 2002*. 1. vyd. Praha: KLP-Koniasch Latin Press, 2003. s. 208.

³⁷ NEŠPOR/ALTOVÁ 2009, s. 20.

³⁸ Die Einweihung der evangelische Kirche zu Reichenberg (IV.), Reichenberger Zeitung 9, 27. 10. 1868, s. 3, cit z: LAŠTOVIČKOVÁ, Věra a VYBÍRAL, Jindřich. *Cizí dům?: architektura českých Němců 1848-1891 = Ein fremdes Haus?: die Architektur der Deutschböhmen 1848-1891*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2015. s. 290.

přicházely ozvuky Bismarkova kulturního boje, v jehož rámci probíhalo státem organizované snižování veřejné role katolické církve, mnohdy ovšem přecházející v antikatolickou hysterii.³⁹

Volání po reformaci v rámci samotné církve i mimo ni vedlo ke vzniku nacionálně orientovaného hnutí, které v rámci Rakouska Uherska chtělo hájit především zájmy německé. Otázka konfesní orientace byla přirozeně propojena s politickými zájmy a národnostním smýšlením. Z dané myšlenkové platformy se v polovině 90. let zformovala Všeněmecká strana (Alldeutsche Vereinigung), jejíž silící obliba v řadách předlitavských Němců vygradovala k výraznému úspěchu v rámci parlamentních voleb v roce 1901, po nichž v Říšské radě zasedlo celkem 22 jejích zástupců. Strana se prezentovala vypjatou nacionální agitací spojenou s antisemitismem, antiklerikalismem a příklonem k velkoněmeckým myšlenkám.

Jedním z programových hesel německonacionálního hnutí, v jehož čele stál Georg von Schönerer, se stala myšlenka Pryč od Říma (Los von Rom). Aktivistický duch jejích stoupenců je velmi jasně patrný v Schönererově vyjádření z roku 1898: *„Tváří v tvář rostoucímu nebezpečí, které nám hrozí z Vídně a z Prahy, tváří v tvář násilně klerikální agitaci zaměřené na podrývání Bismarkovy „říšské budovy“, která k tomu potřebuje poslovanštělé Rakousko, musí pravý německý vlastenec myslet na včasné použití odpovídajících násilných prostředků. Boj proti nepřátelskému Římu může být veden jen pod heslem „Pryč od Říma“ v naději na konečné vítězství germánstva nad neněmeckou a vzpurnou římskou církví. Tím bylo řečeno vše o přestupu k protestantům či starokatolíkům a nyní je čas přejít od slov k činům. Pryč s pouty, která nás vážou k nepřátelské církvi! Ne jezuitský, ale germánský duch nechť tvořivě vládne v německých zemích!“*⁴⁰

Myšlenky hnutí Pryč od Říma měly v oblasti našeho zájmu konkrétní dopad především díky aktivitě dvou německým evangelických spolků - Evangelischer Bund zur Wahrung der Deutsch-Protestantischen Interessen a Gustav-Adolf-Verein. Po dohodě s Schönererem se jejich misijní činnost rozvinula v habsburské monarchii a na severu Čech následně vedla k lavinovitému zakládání nových evangelických obcí. Díky podpoře zmíněných německých spolků usilovaly místní sbory o stavbu vlastních kostelů, přičemž jim zpoza hranic bývaly poskytovány jak architektonické plány, tak

³⁹ VÁCLAVÍK 2010, 67.

⁴⁰ Cit. z KAISEROVÁ 2003. s. 82-83.

finance na nákup pozemků a stavební realizace kostelů, far, sborových domů či škol. Mezi lety 1900 a 1910 vzniklo kolem stovky evangelických novostaveb, z toho valná většina právě na severu Čech.⁴¹

2. 4. Starokatolický návrat k prvotní víře

Z širšího hlediska studia historických souvislostí rakousko-uherského soustátí představuje starokatolická církev sice minoritní, zato však vskutku svébytné regionální specifikum severních a severozápadních Čech. Její vznik a rozšíření během poslední třetiny 19. století v sobě se zvláštní příznačností zrcadlí rostoucí potřebu vymezení se vůči oficiálním strukturám převládajícího katolicismu i státní sféře jako takové. Starokatolicismus se zároveň přirozeně pojil se silícím národnostním zánícením českých Němců revoltujících jak proti Římu, tak posléze i proti rakušanství.

Za spouštěcí mechanismus vzniku starokatolické církve bývá tradičně označován odpor proti závěrům I. vatikánského koncilu konaného na přelomu 60. a 70. let 19. století. Starokatolicismus ovšem navazoval na hlubokou tradici kritického vztahu vůči kuriálnímu papežství a jeho centralistickým snahám, nejsilněji přítomnou od konce 17. století v arcidiecézi nizozemského Utrechtu.⁴² Vatikánský koncil tedy můžeme vnímat spíše jako iniciační zlom v rámci dlouhodobě přítomné kritiky oficiálních církevních struktur a volání po jejich reformaci.

Katoličtí intelektuálové, odpůrci dogmatu o papežské neomylnosti, se sešli koncem srpna 1870 v Norimberku. Rozhodli se neuznat závěr buly *Pastor Aeternus*, za což je čekala ztráta univerzitních funkcí a exkomunikace. Na základě tzv. Mnichovského letničního prohlášení z roku 1871 byl svolán první starokatolický kongres s mezinárodní (Německo, Rakousko, Švýcarsko) a také mezikonfesní účastí (ortodoxní církve, anglikánská církev, evangelické církve). Ze setkání vzešel Mnichovský program, definující pozice katolíků odmítajících nová dogmata. V programu bylo „jednoznačně prohlášeno, že se cítí být nadále součástí katolické

⁴¹ Kristina KAISEROVÁ: Konfesní problematika. In: KAISEROVÁ, Kristina, ed. a RAK, Jiří, ed. *Nacionalizace společnosti v Čechách 1848-1914*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2008. Acta Universitatis Purkynianae; 142. Acta Universitatis Purkynianae Facultatis Philosophicae. Studia Slavogermanica; 1. s. 334-336.

⁴² NEŠPOR, Zdeněk R. a VOJTÍŠEK, Zdeněk. *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2016. s. 535. Viz také KOLÁČEK 2006. s. 9.

*církve a drží se katolické tradice a ritu, že odmítají všechny tendence sledující odejmutí bezprostřední biskupské autority nad místní církví a z toho důvodu odmítají i dekry I. vatikánského koncilu jako neodpovídající původní víře církve, přičemž se ovšem stále hlásí k autoritě římského biskupa, ale ve smyslu jeho primátu ve staré církvi.“*⁴³ V Kolíně nad Rýnem byl definován základní princip fungování starokatolických obcí, došlo k volbě prvního starokatolického biskupa pro oblast Německa a posléze k formulaci podmínek existence prvních tří národních starokatolických církví – německé, švýcarské a rakouské.⁴⁴ Odpůrci dogmat se zpočátku objevovali také v řadách vysokého rakousko-uherského kléru, své kritické pozice si ovšem udrželi jen dočasně. V této souvislosti uvedme například kardinála knížete Bedřicha Schwarzenberga či kardinála Josepha Othmara von Rauschera.⁴⁵

Mnichovský kongres podmínil postupný vznik samostatných církevních organizací, v nichž se sdružovali odpůrci dogmatu o papežské neomylnosti. Také u nás se začaly formovat první starokatolické skupiny, které organizovaly tábory lidu. Docházelo k zakládání přípravných starokatolických výborů s volenými představenstvy, jejichž úkolem byla komunikace s úřady ve snaze o legalizaci vlastní existence. Výbory tedy představovaly oficiální platformu pro sdružování a jednání o starokatolických zájmech. Starokatolíci se v prvopočátcích snažili především o uplatnění uvnitř stávající struktury římskokatolické církve, jak dokládá např. název varnsdorfské starokatolické skupiny Katolický spolek či Spolek politických katolíků založený roku 1872 v Mistrovicích. Starokatolíci chtěli dosíci uznání coby reformní křídlo římskokatolické církve, které by prosazovalo moderní principy svobodné víry, jež se zároveň navrácí ke kořenům původního katolicismu a zohledňuje národní specifika. Coby reprezentanti římskokatolické církve by také měli možnost využívat dosavadní církevní strukturu, včetně používání katolických objektů či systému hmotného zabezpečení kněží. Římskokatolická církev však starokatolíky pro jejich postoje vůči ní samé jednoznačně odmítla, označila je za odpadlíky a členy náboženské sekty.⁴⁶ Oficiální uznání samostatné starokatolické církve tak paradoxně nenaplnilo původní kýžený záměr, ba naopak přívržencům starokatolicismu přineslo značné komplikace

⁴³ VINŠ, Petr Jan. Vatikánský koncil. In: *Starokatolická církev v České republice*. Dostupné z: <http://www.starokatolici.cz/o-nas/historie/vatikansky-koncil>. Vyhledáváno 6. 5. 2017.

⁴⁴ NEŠPOR/VOJTÍŠEK 2016. s. 537.

⁴⁵ KAISEROVÁ 2003. s. 23.

⁴⁶ KOLÁČEK 2006, s. 160.

v rámci formování vlastní církevní struktury, která se musela spolehnout pouze sama na sebe, nezaštitěna osvědčenými principy římskokatolickými. Prvním krokem na cestě k úřednímu potvrzení existence starokatolické církve bylo vydání zákona o uznání náboženských společností v roce 1874. Na jeho základě vyhlásil roku 1877 ministr Karl von Stremayr uzákonění starokatolické církve v Rakousku a jejích tří obcí – Vídně, Riedu a Varnsdorfu. Přívrženci starokatolicismu byli nuceni vystoupit z katolické církve a přihlásit se k nově uznané konfesi, což bylo spojeno s řadou prolongovaných úředních formalit. Zároveň bylo vydáno nařízení o zřízení a vedení starokatolických matrik.

Starokatolické společnosti na severu Čech neměly jednoduché výchozí pozice ani po oficiálním uznání varnsdorfské obce. Nadále docházelo ke komplikacím, částečně také k pronásledování jednotlivých věřících. Tak například faráři Wenzelu Schubertovi, který začal v červnu roku 1885 působit mezi starokatolíky v Desné, byl po jedenácti měsících vypovězen pobyt, neboť Desná nebyla úředně uznanou starokatolickou obcí a neměla tedy nárok na vlastního faráře.⁴⁷ Žádosti o povolení starokatolických obcí, adresované c. a k. ministerstvu kultu a vyučování, bývaly opakovaně zamítány a společenství tak často po dlouhou řadu let fungovala právě ve formě místních spolků (Spolek starokatolíků či Spolek starokatolických přátel pokroku), případně neoficiálních pastoračních stanic. K poměrně obvyklým jevům patřilo, že společenství již zbudovalo vlastní kostel, nemělo ovšem úředně potvrzenou existenci náboženské obce. Tak například v Jablonci nad Nisou došlo k oficiálnímu potvrzení obce po dvaceti dvou letech od podání první žádosti o její zřízení a zároveň pět let po vysvěcení nového kostela. V Desné byl zase kostel budován jako spolkový dům, neboť stavba kostela nebyla úřady povolena. Autonomie daných spolkových organizací ovšem měla i své výhody, neboť spolky mohly svobodně rozhodovat o vlastním uspořádání a fungování a nebyly podřízeny vyšším vrstvám v rámci církevní hierarchie. V Arnultovicích fungovala starokatolická obec jako samostatný právní subjekt, bez oficiálního uznání byla úřady tiše akceptována („*stillschweigend anerkannt*“), a to od jejího místního založení v roce 1887 až do úředního uznání roku 1895.⁴⁸

⁴⁷ KOLÁČEK 2006. s. 76.

⁴⁸ SOA Litoměřice, pobočka Česká Lípa, fond Farní úřad starokatolické církve Arnultovice – Nový Bor, inv. č. 53, kart. 6.

Duchovním otcem starokatolictví na severu Čech se stal Anton Nittel, původně katolický kněz a učitel náboženství na varnsdorfské měšťance.⁴⁹ Aktivně se účastnil jak akčního komitétu ve Vídni roku 1869, tak zasedání Innkreisu v Riedu a prvního starokatolického kongresu v Mnichově.⁵⁰ Následně organizoval také první veřejné shromáždění ve Varnsdorfu, kterého se zúčastnily více než dva tisíce lidí. Závěry byly příznačné – otevřeně vyjádřený nesouhlas s vyhlášením dogmatu o papežské neomylnosti. V návaznosti na články ve *Warnsdorfer Wochenblatt*, změněném posléze na dvakrát týdně vycházející starokatolický *Abwehr*, byl Nittel zásahem litoměřického biskupa Augustina Paula Wahaly zproštěn místa katechety a suspendován. Díky intenzivní podpoře široké veřejnosti i významných veřejných činitelů mohl Nittel ve Varnsdorfu zůstat a nadále udržovat úzký kontakt s mnichovskými starokatolíky, kteří také finančně podporovali vydávání *Abwehru*, přinášejícího aktuální zprávy o dění v sousedních německojazyčných zemích.⁵¹

Podobizna faráře Antona Nittela na výroční známce vydané kolem roku 1909, zdroj: SOKA Jablonec nad Nisou, fond Starokatolická obec pro Jablonec nad Nisou a okolí, inv. č. 2, Vpravo pohlednice vydaná u příležitosti XXI. Synody starokatolické církve konané ve varnsdorfu roku 1902. Zdroj: varnsdorf, město průmyslu a zahrady, Varnsdorf 2003.

⁴⁹ Anton Nittel se narodil v Bukovanech 26. 3. 1826, studoval teologii a filosofii v Praze a v Litoměřicích a roku 1851 získal kněžské svěcení. Působil jako kaplan v Děčíně, farář v Horním Žlebu a posléze jako ředitel sirotčince sv. Jana v Praze. Roku 1867 přichází do Varnsdorfu, kde je činný nejen v rámci starokatolického hnutí, ale také v komunální politice či nacionálních aktivitách. Zemřel ve Cvikově 9. 9. 1907. In: HUMMEL, N. Nittel, Anton (1826–1907), Seelsorger und Schriftsteller. Dostupné z: http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_N/Nittel_Anton_1826_1907.xml. Vyhledáváno 5. 4. 2017. Viz také KAISEROVÁ 2003. s. 19.

⁵⁰ *Varnsdorf: město průmyslu a zahrady*. 1. vyd. Varnsdorf: Studio REMA '93, 2003. s. 202.

⁵¹ KAISEROVÁ 2003. s. 20.

Pod vlivem Nittelových plamenných přednášek docházelo k masivním přestupům ke starokatolickému hnutí. Na řadě míst v severních Čechách stál u zrodu místních starokatolických skupin a spolků, do nichž po oficiálním uznání varnsdorfské obce dojížděl k církevním úkonům coby jediný farář v dané oblasti. Roku 1880 byl Nittel zvolen správcem starokatolického biskupství ve Vídni, především pro jeho horlivost a politickou aktivitu však nedošlo k úřednímu uznání funkce.⁵² Oficiální potvrzení správce vídeňského biskupství získal až Amandus Czech (v literatuře uváděn většinou jako Miloš Čech) roku 1888.⁵³ S přihlédnutím k nejpočetnějšímu zastoupení starokatolického hnutí v rámci monarchie právě na severu Čech došlo v roce 1897 k přenesení biskupství z Vídně do Varnsdorfu. Tamní kostel se tedy stal katedrálou a i po vzniku samostatné republiky zde zůstalo, až do roku 1990, biskupství československé starokatolické církve.⁵⁴ Amandus Czech světil většinu starokatolických kostelů, ačkoli sám k biskupskému svěcení nezískal státní povolení s odůvodněním, že starokatolická církev nemá dostatek financí na vlastní reprezentaci.⁵⁵ Situace se změnila až s nástupem druhého správce biskupství Aloise Paschka, který byl roku 1924 zvolen biskupem starokatolické církve v Československu, a to na 30. synodě konané v Jablonci nad Nisou.⁵⁶ Po první světové válce došlo k oddělení německojazyčných obcí mimo ČSR od varnsdorfského biskupství, tyto posléze vytvořily vlastní biskupství ve Vídni.⁵⁷ Liberalizace poměrů v mladém Československu umožnila státní souhlas s volbou prvního biskupa. V čele převážně německé církve zasedl Alois Paschek, jehož český

⁵² Ibidem. s. 28.

⁵³ Amandus Czech, narozen 5. dubna 1855 v Liteni, náboženský spisovatel a publicista, mladší bratr spisovatele Svatopluka Čecha, zemřel 1. ledna 1922 ve Varnsdorfu.

⁵⁴ NEŠPOR/VOJTÍŠEK 2016. s. 537.

⁵⁵ LÉBLOVÁ, Marta. *20. století starokatolické církev ve Varnsdorfu*, In: <http://www.antropoweb.cz/cs/20-stoleti-starokatolicke-cirkve-ve-varnsdorfu>, vyhledáváno 2. 3. 2018.

⁵⁶ Alois Paschek se narodil 16. 6. 1869 ve Štěkni u Strakonice. Studoval teologii v Klagenfurtu a v Grazu. V roce 1894 obdržel kněžské svěcení a následně působil ve Štýrsku. V roce 1897 přestoupil ke starokatolické církvi jako kooperátor ve Varnsdorfu. Od roku 1898 přešel coby nově zvolený farář do Krásné Lípy, kde s krátkými přestávkami pobýval až do roku 1918. Po roce 1900 došlo za jeho organizační podpory ke stavbě starokatolického kostela v Krásné Lípě. Po smrti Amandusa Czecha byl zvolen varnsdorfským farářem a správcem biskupství, posléze biskupem starokatolické církve v Československu.

⁵⁷ Prvním vídeňským biskupem byl zvolen Adalbert Schindelar, kterého známe jako faráře z Arnultovic a posléze z Jablonce nad Nisou.

původ a diplomatické schopnosti do jisté míry zjednodušily manévrovací pozici starokatolíků v rámci nového státu. V souvislosti s politickým vývojem se ke konci 30. let radikalizovala řada věřících v německojazyčných oblastech a přimkla se k vyzdvižení německého národního charakteru starokatolického hnutí. Během druhé světové války však následovala řada omezení, mimo jiné rozpuštění téměř všech starokatolických spolků, zákaz vydávání některých starokatolických periodik a zastavení finančních dávek poskytovaných státem.⁵⁸

Po válce se starokatolický biskup plně přihlásil ke svému českému původu (změna jména na Pašek) a prosazoval vyloženě česky orientovanou církev, včetně svěcení nových kněží pouze slovanských národností. Počet převažujících, tedy německojazyčných věřících i duchovních se výrazně zmenšoval s jednotlivými vlnami odsunu a kontrolu nad církví postupem času nabylo české duchovenstvo, které ovšem muselo vybudovat zcela novou, a ve srovnání se stavem před válkou početně téměř zanedbatelnou, členskou základnu.⁵⁹ V řadě původních německých obcí přestaly kostely sloužit svému účelu, případně zůstaly stát zcela bez využití a údržby, což vedlo k jejich postupné destrukci a v několika případech i k definitivnímu zániku.

3. Architektonické proudy

3.1. Historismus a jeho kritika

Záliba v historii a opětovné uchopení starších dějin svým způsobem potvrzovaly zachování tradiční společnosti, kterou jinak dynamické 19. století radikálně proměňovalo: „...rychlé tempo změn vzbuzovalo nejistotu a pocitování narůstajícího konfliktu mezi minulostí a přítomností. Vědomí nevrátnosti těchto – od minulosti oddělujících změn - vyvolávalo touhu po minulosti a opětovném navázání kontinuity s ní“.⁶⁰ Druhá polovina 19. století se v celé Evropě nesla v duchu obnovování, restaurování či dostavby středověkých památek, což souviselo také s nově vznikajícími institucemi památkové ochrany a péče, podporované a řízené státem. Se snahou o puristické „zdokonalení“ původního, autentického řešení přirozeně

⁵⁸ KOLÁČEK 2006, s. 162.

⁵⁹ IBIDEM s. 163–164.

⁶⁰ CENKOVÁ, Pavla. *Vkusné & solidní: měšťanské sochařství v Brně 1800-1880*. 1. vyd. Brno: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně, 2013. s. 69.

souviselo i školení architektů, kteří, v návaznosti na detailní průzkumy a zaměřování historických staveb, museli dokonale zvládnout systémy středověkých konstrukcí, pojetí tvarosloví a ornamentu. S postupným prosazováním a proměnami historismu během 2. poloviny 19. století – od romantického přes přísný až k eklektickému – se přirozeně rozšiřovala stylová základna, a jednotliví tvůrci často předkládali své projekty hned v několika slohových variantách, což svědčilo o samozřejmém zvládnutí historického tvarosloví. Architekti tedy vědomě pracovali s širokou škálou inspirovanou předešlými slohovými obdobími, zvláště když konkrétním stavebním typům posléze vždy odpovídal vybraný sloh. Friedrich Achleitner v této souvislosti hovoří o „*věčných stylech*“, které byly ve své době srozumitelné většině obyvatelstva v jinak poměrně složitě strukturované a mnohonárodnostní společnosti Rakouska – Uherska.⁶¹ A tak „*novodobé chrámy přijímaly podobu gotických katedrál, měšťanská obydlí tvar italských renesančních paláců...a stavby parlamentů chtěly připomínat architekturu antického Řecka nebo středověké Anglie*“.⁶² V rámci sakrálních novostaveb se skutečně nejčastěji uplatňovala novogotika a novorománský sloh, u německojazyčných sousedů navíc stanovené regulativem z evangelického sjezdu v Eisenachu (1861). Tato směrnice o šestnácti bodech posléze prošla schválením stavebního odboru pruského ministerstva pro duchovní záležitosti a stala se tudíž pro kostelní novostavby závaznou. Stylová podoba evangelických kostelů, které bylo podřízeno také veškeré vnitřní vybavení, měla vycházet z historických křesťanských vzorů - „*geschichtlich etwickelte christliche Baustile*“. Za hlavní inspirační zdroje byly označeny raně křesťanská bazilika, dále románský a gotický sloh. S dobově příznačným nacionálním zanícením označuje regulativ z Eisenachu gotiku jako germánský styl („*sogenanten germanischen Stil*“).⁶³ Pro architekturu severních Čech jsou ovšem poměrně příznačné také barokizující a klasicizující tendence sakrálních staveb, pevně zde zakotvené až do meziválečného období, a ve své době označované jako „*moderner Barok*“.

⁶¹ACHLEITNER, Friedrich. Pluralismus moderny. K problematice středoevropského jazyka v architektuře. In: *Zrození metropole: moderní architektura a město ve střední Evropě 1890-1937, Obecní dům 15/12/1999-1/3/2000*. Praha: Obecní dům, 1999. s. 25-26.

⁶² VYBÍRAL, Jindřich. *Česká architektura na prahu moderní doby: devatenáct esejů o devatenáctém století*. Vyd. 1. Praha: Argo, 2002. s. 38.

⁶³ LANGMAACK, Gerhard. *Evangelischer Kirchenbau im 19. und 20. Jahrhundert. Geschichte-Dokumentation-Synopse*. Kassel: Johannes Stauda Verlag, 1971. s. 272.

Ke konci 19. století a na jeho přelomu sílí všudypřítomné zpochybňování historismu, ústící v zapálenou, svou horlivostí z dnešního pohledu až úsměvnou kritiku architektury „nejtrapnějších pseudostylových monster plných přilepků a pozlátka“.⁶⁴ Emotivně zbarvené odmítání neoslohů, se samozřejmě neobjevovalo pouze v oblasti sakrální architektury a připomeňme, že jejich rehabilitace, či lépe řečeno snaha o uchopení principů historismu coby výslednice dobového kulturně-sociálního spektra, přichází až během druhé poloviny 20. století. A tak ještě v roce 1986 píše Pavel Zatloukal v úvodu knihy, která se stala pionýrským počinem na poli interpretace historizující architektury u nás, že „na historismu 19. století stále ještě leží stín, který na něj položila sebevědomá první polovina našeho věku“.⁶⁵

Kritika historismu spojená s potřebou nového, aktuální době odpovídajícího slohu, se šíří přímo lavinovitě a pozornost jí věnují především samotní architekti. Pregnantní a zcela příznačné jsou například úvahy guru moderní architektury Otto Wagnera: „Promrskání všech slohových směrů bylo výsledkem vzpomenuťého proudění minulých desetiletí...když pominulo první umělecké omámení, došlo k přesvědčení, že to, co bylo stvořeno, jest nemotivované a nevhodné, každý si uvědomil, že t. zv. slohy měly kdysi jistě plné oprávnění, že však pro naši moderní dobu musí být také nalezen nějaký jiný výraz. Třeba i to všechno naplnilo nás chvilkovým uspokojením, poněvadž ony výtvořy upomínaly tak vábivě na staré dobré předlohy, umělecké kocovina přijíti musila, protože povstalá umělecká díla vybarvila se jenom jako plody archeologických studií a chyběla jim skoro úplně všechna tvůrčí cena. Úkol umění, tedy také moderního, zůstal však týž, jaký byl ve všech dobách. Moderní umění nám musí poskytnouti tvary moderní a od nás vytvořené, jež vyjadřují naše umění a naše jednání.“⁶⁶

3.2. Sloh naší doby

Široká míra uplatnění kritiky vůči historizujícím formám vytvářela v člověku druhé poloviny 19. století dojem krize při představě, že jeho vlastní doba pozbyla schopnosti vytvořit sloh schopný konkurovat slohům historickým, nastává pocit

⁶⁴ EDGAR 1912, s. 66.

⁶⁵ ZATLOUKAL, Pavel. *Historismus: Architektura druhé poloviny 19. století na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc: Kraj. vlastivěd. muzeum - Oblastní galerie výtvarného umění, 1986. s. 6.

⁶⁶ WAGNER, Otto. *Moderní architektura*. Praha: Jan Laichter, 1910. xv, 94 s. Umění a řemesla; kn. 3. s. 20.

provizoria a zklamání z užívání „mrtvých“ forem. Snaha nalézt autentický styl po desetiletích neoslohové bezradnosti patří tedy kolem roku 1900 k často skloňovaným tématům.⁶⁷ „*Jest ale možný nový sloh? Sloh nebývalý, originální, který by byl uměleckou pečeti zcela nového našeho období? Kdož to ví? Snad ano, možná, že ne.*“⁶⁸

V rámci diskuze o hledání nových výrazových možností hrála významnou roli především představa volné, otevřené cesty architektonického směřování, osvobození architekta od vazby na ustálené principy. Stylové řešení kostelních staveb, intenzivně probírané ještě v závěru předešlého století, není již v dané době nutno konkrétně definovat.

Intenzivnější projev svobodného, moderního architektonického uvažování ovšem podmínila právě hluboká znalost historických stavebních slohů, neboť teprve skrze jejich poznání bylo možno začít volněji nakládat se stylovou formou jako takovou. Pokusíme-li se o obecnou definici charakteru sakrálních novostaveb vznikajících kolem roku 1900, naše cesta povede jednou v linii racionálně uchopitelných paralel, jindy pak nepřehlednou změti zdánlivě nesouvisejících motivů a prvků – „*od historizujících a exotických přes folklorní a regionální až po vitalistické a expresivní.*“⁶⁹ Tradice „dlouhého“ 19. století je provazována moderním vkladem klasicky školených architektů, přičemž ovšem „*hlavní modernistické koncepty tkví svými kořeny v předcházejících stoletích.*“⁷⁰

Ze sousedního Německa přicházel na sever Čech dozvuk kulturně-sociálních proudů, které přirozeně souvisely také s podobou nově budované architektury. Uvedme zde především hnutí Lebensreformbewegung, které zasáhlo celou řadu oblastí lidské činnosti, včetně nového pojetí stavebních typů s důrazem na dostupné, prakticky řešené a hygienicky vyhovující bydlení v rozrůstajících se městech. Příliv obyvatel do měst a s ním související proměna dosavadní podoby sídel zároveň podmínily vznik tzv. Heimatschutzbewegung, které radikálně vystoupilo proti změnám městské krajiny a industrializaci životního prostoru. Hnutí se postavilo na defenzivní ochranu stavebních památek a podstatu architektury spatřovalo ve stavebních typech předindustriální doby, často za užití modelů sakrálních staveb. Hlavní představitel

⁶⁷ Aleš FILIP 2004, s. 6.

⁶⁸ MÁDL, B. Karel: Sloh naší doby. In: *Volné směry 1900*, č. IV. s. 159.

⁶⁹ FILIP 2004, s. 119.

⁷⁰ VYBÍRAL 2011, s. 8.

hnutí Paul Schulze - Naumburg vedl ve svých textech otevřený boj proti materialismu a internacionalismu velkoměstské kultury.⁷¹ Preference domácích forem (heimische Forme) souvisela také s aspekty národními, z nichž se záhy stalo politicko - sociální téma.

Proklamovaný heimatsil navazoval na specifika regionálních a lidových tradic, co do stavebních forem tak i materiálů, u nás spojovaných především s barokními a klasicistními typy, jejichž ideálním vzorníkem se stala dvoudílná řada „anonymních“ venkovských a maloměstských staveb Paula Mebese *Um 1800*, která vyšla roku 1908.⁷² Podstatná byla také devítidílná řada Schulze – Naumburga *Kulrutarbeiten* (vycházela v letech 1901 – 1917), v níž autor srovnává a komentuje historická vyobrazení široké škály stavebních typů s jejich dobově aktuálními fotografiemi, příznačně vyzdvihuje původní řešení a zatracuje novodobější stavební úpravy.

V návaznosti na propojení architektury a kvalitního, promyšleného uměleckého řemesla, z Anglie do střední Evropy přeneseného díky spisům Hermanna Muthesia, se v Drážďanech konala roku 1906 výstava zásadního vlivu, organizovaná architektem Fritzem Schumacherem. III. Deutsche Kunstgewerbeausstellung představila aktuální tendence v oblasti interiérové architektury a uměleckého řemesla, a to za aktivní účasti předních drážďanských ateliérů, k nimž patřily Lossow & Kühne a Schilling & Gräbner. V následujícím roce byl založen Deutscher Werkbund, který prosazoval propojení umění, průmyslu a řemesel s obchodem. Také ve vybavení kostelních interiérů se po roce 1900 odráží intenzivní důraz na uměleckou syntézu. Dobrým příkladem může být kostel sv. Antonína Paduánského v libereckých Ruprechticích, jehož autoři Max Kühn a Heinrich Fanta navrhli nejen architektonickou podobu kostela, ale v zájmu zachování stylové jednoty, také veškerý vnitřní mobiliář.⁷³

K úvahám o stylových proudech přelomu 19. a 20. století pak jistě patří pojem reformní architektura (Reformbaukunst, Reformarchitektur), uplatňovaný především v německojazyčné literatuře.⁷⁴ Dobově proklamovaný odklon od historismu, který je nicméně stále intenzivně přítomný, je v reformních stavbách často kombinován se

⁷¹ HAJÓS, Géza. Heimastil – Heimatschutzstil, in: *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege XLIII*, Heft 3/4, 1989. s. 156-157.

⁷² <https://archive.org/details/um1800architektu01mebeuoft>, vyhledáváno 12. 12. 2017.

⁷³ ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Kostel sv. Antonína Paduánského v Ruprechticích, in: *Ročenka liberecké architektury* 06/2010. Liberec: Občanské sdružení Cesty. s. 20-27.

⁷⁴ HÜBNER, Ulrich – GRÖTZSCH, Ulrike – KLATTE, Gernot – SERRA, Bernhard. *Symbol und Wahrhaftigkeit. Reformbaukunst in Dresden*. Dresden: Verlag der Kunst. 2005.

secesním ornamentem. Erich Haenel spatřuje snahu reformních architektů především ve vyzdvížení základních významových principů staveb na úkor jejich formálního výraziva: *“...nicht auf das äußere Kleid des ornamentalen oder Architektonischen Gedenkens ankam, sondern auf die Erfüllung seiner inneren Bedürfnisse im Zusammenhang mit dem ganzen des Bauplanes.”*⁷⁵

3. Sakrální architektura v teorii a praxi

Přelom století přinesl rozvířenou debatu o podobě ideálního kostela, která souvisela s voláním po reformě církevních organizací jako takových. Návrhy kostelních novostaveb se staly častým zadáním na stavebních a uměleckých školách, vznikaly praktické příručky pro stavitele, stejně jako masově šířené musterbuchy a vzorníky pro objednavatele. Debata probíhala také na stránkách církevních periodik i denního tisku, a to často v duchu kritického rozporu mezi katolíky a nekatolíky. Reálná podoba kostelů však závisela především na finančních možnostech jednotlivých církevních komunit, případně na sítích jejich kontaktů, přes které byly schopny získat další podporu nejen pro realizaci kostela, ale také pro zajištění kontinuity a rozvoje sborového života, například formou stavby školy či farní budovy.

3. 1. Diskuze o ideálním kostele

V souvislosti se zrychleným tempem života zprostředkoval tisk dynamické, a do té doby netušené šíření rozmanitého spektra myšlenkových proudů. Díky vzrůstajícímu počtu novin a časopisů se i do oblastí dříve určených úzkým skupinám intelektuálů zapojuje široká veřejnost a žurnalistika se stává *„nepsanou královnou veřejného mínění“*.⁷⁶

Na stránkách církevních periodik můžeme sledovat zostřené mezikonfesní vyhraňování, které ostatně patřilo k všudypřítomným jevům, často nabývající povahy až militantní. Katolíci nazývali evangelíky *„nepřáteli kříže Kristova“* či *„zaslepenci neznajícími pravého Boha“*.⁷⁷ Evangelíci viděli katolickou církev jako *„černou*

⁷⁵ HAENEL, Erich. *Dresdner Architektur im Jahre 1904*, In: KOETSCHAU, Kar (Hrsg.). *Dresdner Jahrbuch 1905*, s. 167.

⁷⁶ WITTLICH, Petr. *Umění a život: doba secese*. Praha: Artia, 1987. s. 10.

⁷⁷ *Katolické listy VII*, 1906, s. 52.

armádu římskou“⁷⁸, „zmiji klerikální s hlavou ohyzdnou“ a její přívržence coby „zrádnou smečku papeženců“.⁷⁹

„Římské křesťanství a evanjelické křesťanství jsou dva světy a propast mezi nimi nic nepřeklene.“⁸⁰ A tak místo aby církev Kristova stanula v jednotě a pospolitosti, chrlily nesmiřitelné společenské tábory nekonečné množství pamfletů a satirických básní ve snaze zostudit a kompromitovat protivníka. Dlužno říci, že evangelická (a starokatolická) menšina bojovala slovem o mnoho ostřejším, katolíci zase často a rádi připomínali starobylost vlastní duchovní a kulturní tradice: „Umění vzniklo a nejvýše se povzneslo ve službách náboženství...církev katolická byla matkou a pěstitelkou umění...a ani nyní se toho vznešeného úkolu nezříká...A hledíme-li speciálně k církvi katolické, tu třeba jen podívati se na basiliku svatopavelskou v Římě, na středověké chrámy románské a gotické, na velkolepou bání chrámu svatopetrského, nebo u nás na pražské věže a bání a vidíme, že ať to bylo umění slohu románského nebo gotického, ať renaissance nebo barok, tedy středověké i novověké, vždy mělo v katolické církvi matku i pěstitelku.“⁸¹

Dopad vyhoceného sporu, který se odehrával na novinových stránkách, můžeme dobře ilustrovat na situaci v jizerskohorské Desné. Krátce po dostavbě tamního starokatolického kostela bylo započato také s budováním katolického svatostánku. O stavbě referoval článek „*Jak staví římánkové kostel na truc*“, otištěný v *Deutscher Merkur* v červnu roku 1891⁸², který ji chápal jako obrannou reakci římskokatolické církve na místně se vzmáhající starokatolicismus. Ihned došlo ke konfiskaci periodika a k následnému soudu s desenským starokatolickým farářem za jeho volné šíření. Faráři Antonu Absengerovi byla nejdříve udělena pokuta a posléze musel, na základě úředního vyzvání, do tří dnů opustit obec. Výrazná vlna odporu jeho souvěrců byla podpořena sedmi politickými obcemi a řadou spolků, v Desné navíc došlo během jediného týdne k 500 protestním přestupům ke starokatolické církvi.⁸³

Sledujeme-li rozpory mezi konfesemi týkající se podoby sakrální architektury, zjišťujeme, že evangelické a katolické časopisy popisovaly své kostely jako jediné možné, podstatu víry naplňující ideály. Stavby zneprátelené konfese bývaly naopak

⁷⁸ *Hus XXIII*, 1911, s. 18.

⁷⁹ *Věstník katolického duchovenstva VII*, 1906, s. 24.

⁸⁰ *Hus XXIII*, 1911, s. 61.

⁸¹ *Věstník katolického duchovenstva VII*, 1906, s. 233.

⁸² *Deutscher Merkur*, 6. 6. 1897. Cit z: KOLÁČEK 2006, s. 115.

⁸³ *Alt-katholisches Volksblatt*, Bonn 25. 9. 1891, s. 196.

šmahem odsuzovány jako nevhodné, podružné, nepravdivé a umělecky druhořadé. Velký důraz byl kladen na zřetelné odlišení kostelů jednotlivých konfesí. Užívané formulace mají ovšem poněkud obecný ráz a skutečný návod na proklamované odlišení svých staveb, jejich jasného rozpoznání na základě vizuální zkušenosti, neposkytují. Katolíci si přejí „zachování aristokratické vznešenosti chrámové architektury“, „vyzvižení duchovní stránky kostelní budovy“ a „naplnění pravého ideálu katolického chrámu“. ⁸⁴ Evangelíci zase píšou o „přirozené prostotě a jednoduchosti z přírody vycházející“ či o „volnosti a živosti bez mnohosti“. ⁸⁵

Pokud bychom po roce 1900 hledali v církevním tisku styčné body, které se objevují napříč konfesemi, jistě by k nim - z hlediska stylového - patřilo odmítání neoslohů: „Celá generace doby romantismu je vychována v domněnce, že jediným, takřka samospasitelným slohem církevním jest gotika a gotickým jest jí vše, co má lomený oblouk...ta nešťastná novogotika, která vyrábí cementová ostění a dřevěné kružby.“ ⁸⁶ Autoři části, ve shodě s obecných dobovým směřováním architektury a její teorie, zdůrazňují možnost volného stylového výběru a zároveň upozorňují, že právě „jejich“ církev je nakloněna principům nové architektury, včetně užití moderních materiálů a technologií.

Napříč konfesemi se také objevuje požadavek jednotného stylového pojetí kostela a jeho vnitřního vybavení: „Jak trapně působí na př. tak zvané gotické svícny na barokním oltáři, jak nevhodnou jest jinak krásná kasule gotického střihu pro barokní kostel. I zde platí „Svůj k svému!“ ⁸⁷ Zde opět zaznívá idea novodobého gesamtkunstwerku, po roce 1900 hojně diskutována. ⁸⁸ Jednota řešení prostoru i všech jeho částí může být vnímána coby odraz jednoty náboženské obce, která se v daném místě schází.

Dalším zcela zásadním požadavkem objevujícím se u všech vyznání je přizpůsobení stavby liturgickým potřebám. „Jako architekt secesionista při stavbě činžáku musí se podrobiti obytným potřebám a přání domácího pána, při stavbě nádraží požadavkům služby a vozby železniční, tak zase při stavbě chrámové musí na prvním místě zřetel

⁸⁴ DOSTÁLEK 191. s. 27.

⁸⁵ EDGAR 1912. s. 87.

⁸⁶ *Věstník katolického duchovenstva VII*, 1906, s. 253.

⁸⁷ *Věstník katolického duchovenstva VII*, 1906, s. 253.

⁸⁸ FILIP 2004. 124.

bráti k požadavkům liturgickým.”⁸⁹ Nesplnění by mohlo zásadním způsobem narušit tradiční průběh církevních obřadů, vést k obměně či úpravám prastarých ritů a tím pádem zpochybnit jejich koherenci a opodstatnění. Liturgie je dokonce personifikována jako nepostradatelná postava stavebníka (*Bauherr*, případně ženský rod *Bauherrin*), který má za úkol určit plošný a hmotový rozvrh stavby, strukturu a členění konstrukce, umístění jednotlivých kusů mobiliáře a jejich vzájemný vztah, ale také stylovou orientaci architektury a uměleckořemeslných předmětů.⁹⁰ Sakrální stavba by tak naplnila „*onu transparentní relaci mezi duší (liturgií) a tělem (kostelem), která činí z církevní stavby manifestaci víry a křesťanského způsobu života*“.⁹¹

3.2. Organizace a financování sakrálních novostaveb

Směrem k závěru 19. století se díky zahušťování zástavby měnilo nejen prostředí, v kterém kostely vznikaly, ale také jejich objednavatelé. V rozporu s tradicí se již zdaleka tak často nejednalo o církevní řády či členy aristokratických rodin, nýbrž o nově zakládané stavební spolky, které měly šanci na přežití a dosažení svých cílů díky silné členské základně tvořené lokálními průmyslníky. Tato moderní aristokracie gründerovské éry měla ambice přímo úměrné svým ekonomickým úspěchům a její členové bývali ověnčeni šlechtickými tituly získanými nikoli dědičně, nýbrž za zásluhy v oblasti výroby a obchodu, potažmo tedy prezentace Rakouska-Uherska i mimo jeho hranice. Tak tomu bylo i v případě libereckého rodu textilních magnátů Liebiegů. Marie Paulina hraběnka Liebiegová tak díky podpoře významných církevních osobností a značného kapitálu prosadila v roce 1909 pozvání kapucínů do Liberce, a to i přes silný odpor liberálně a antiklerikálně smýšlejícího tisku.⁹² Spolky pro stavbu kostelů ovšem přirozeně vznikaly také ve skromnějších podmínkách

⁸⁹ *Věstník katolického duchovenstva VII*, 1906. s. 253.

⁹⁰ MOTHEs 1898. s. 316.

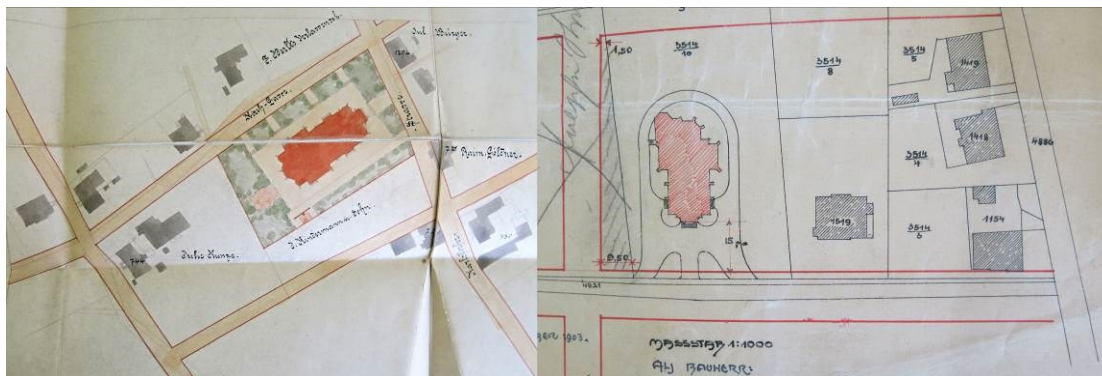
⁹¹ KOPEČEK, Pavel. Pojetí sakrálního prostoru v díle církevních Otců. In: FILIP, Aleš, ed. a SCHMIDT, Norbert, ed. *Dům Boží a brána nebe ve 20. století: studie o sakrální architektuře: [texty z kolokvia pořádaného Mikulovským centrem pro evropskou kulturu ve spolupráci se Státním archivem Břeclav se sídlem v Mikulově, 5.-6.11.2005]*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009. Synésis; sv. 2. s. 15.

⁹² ŘIČÁNKOVÁ, Alena, ZEMAN, Jaroslav. Kostel sv. Máří Magdaleny v Liberci. In: *Ročenka liberecké architektury 06/2010*. Liberec: Občanské sdružení Cesty. s. 34.

menších obcí bez zázemí výraznějšího kapitálu jejich představených, což se také projevovalo ve velikosti a provedení kostelních novostaveb.

Nově ustavované nekatolické sbory se k jednáním a bohoslužbám často scházely v restauračních sálech, školních třídách či tělocvičnách. S počtem přibývajících členů, ve snaze po legitimizaci vlastní existence a schopnosti konkurovat místním katolíkům přirozeně vyvstávala potřeba nových kostelů. Stavba kostela ovšem představovala zdoluhavou, organizačně a finančně náročnou akci. Zakládání kostelní jednoty či spolky spravovaly finanční prostředky určené k získání vhodného pozemku a na samotnou realizaci stavby.

Významnými spolupodílníky bývali často právě členové rodin lokálních průmyslníků a podnikatelů, příležitostně také aristokratické rody, pod jejichž správou daná oblast spadala, a svůj význam měly samozřejmě veřejné sbírky. Tak například vznik Spolku pro stavbu katolického kostela v Ruprechticích u Liberce inicioval kateřinský továrník Josef Salomon, který se zároveň ujal patronátu nad církevní stavbou. Kontinuita a prosperita farnosti byla dále zajištěna smluvně zakotveným budoucím patronátem Salomonových synů a jejich potomků mužského pohlaví.⁹³

Příznačné bylo budování staveb konkurenčních konfesí - evangelického a katolického kostela ve stejné době, podobně jako tomu bylo například v Trnovanech, či v Předlicích u Chabařovic. Situační mapy nově vznikajících varnsdorfských kostelů: vlevo katolický, vpravo evangelický kostel. Stavební archiv města Varnsdorf, fond kostel sv. Karla Boromejského, sign. 3.

Na příkladu varnsdorfského Spolku pro stavbu kostela sv. Karla Boromejského lze dobře doložit, jak podobné organizace fungovaly. Jeho členové se scházeli v místním Schickově hostinci, kde také vznikly spolkové stanovy. V nich se dočítáme,

⁹³ BOCK, Jiří. *Kateřinky 1608-2008: přehled dějin a rozvoje kdysi samostatné obce k 400. výročí jejího založení*. Liberec: Česká beseda v Liberci, 2008. Zprávy České besedy; sv. 101. s. 8-20.

že členem se mohl stát kdokoli bez rozdílu pohlaví a sociálního zařazení, starší čtrnácti let. Vedení spolku spadalo do díky varnsdorfského duchovního (v době jeho vzniku to byl děkan Josef Funk), který měl k dispozici čtyřčlenný výbor včetně pokladního a písaře, oba z nich každoročně nově volené. Organizační záležitosti obstarával čtyřčlenný výbor v čele s děkanem, oficiální reprezentaci spolku pak zajišťovalo jeho předsednictvo, také každoročně volené. Každý člen spolku přispíval do společné pokladny, a to minimální částkou dvou haléřů měsíčně. V případě, že dovršil částku 200 korun, byl zapsán do pamětní knihy jako „Gründer“. Nad částku 1000 korun pak bylo jeho jméno označeno jako „Stifter“ a zaznamenáno na pamětní desce uvnitř nového kostela. Všichni měli přístup k vyúčtování spolku, mohli se zapojit do jeho organizačního dění a společné diskuze. V den svátku sv. Karla Boromejského byla pro členy spolku každoročně sloužena mše. Sběrka byla celoročně otevřena, probíhaly pravidelné schůzky, na nichž se přijímali noví členové a diskutovalo se o aktuální finanční situaci. Dle stanov měl spolek zaniknout v momentě, kdy bude kostel zvenku a zevnitř dokončen a budou naplněny veškeré finanční závazky. Spolek nicméně fungoval ještě dlouho po dokončení stavby kostela, a to až do října roku 1939, kdy byl z úřední moci zrušen.⁹⁴

Při vzniku nových kostelů sehrála stěžejní roli také finanční účast zahraničních církevních organizací. Jejich misijní činnost se projevovala vysíláním pastorů do rakouské monarchie, kterou zároveň masivně zásobily propagačními tiskovinami. V evangelických kruzích to byly především Evangelischer Bund zur Wahrung der Deutsch-protestantischen Interessen a spolek Gustava Adolfa (Gustav-Adolf-Verein). Na opačné straně náboženského spektra obdobně působil katolický spolek sv. Bonifáce (St.-Bonifatius-Werk), který často podporoval stavbu nových kostelů v místech, v nichž zároveň rostl nový kostel evangelický. Již z názvů zmíněných organizací je patrná jejich orientace a cíle. Na jedné straně stojí švédský král, „severský lev“ Gustav II. Adolf, jehož houževnatý boj proti katolické lize se zapsal do evropských politických dějin.⁹⁵ Katolický protipól pak představuje postava sv. Bonifáce, nezdolného misionáře a šířitele katolické víry, spoluzakladatele první trvalé

⁹⁴ Stavební archiv města Varnsdorf, fond Spolek pro stavbu kostela, sign. JAF 1215.

⁹⁵ STELLNEROVÁ, Šárka, STELLNER, František. Gustav II. Adolf. In: Historický obzor VI, 1/1995. s. 4.

církevní struktury v německých zemích.⁹⁶ Výstavbu katolických kostelů, kromě již zmíněného německého spolku sv. Bonifáce, podporoval Katolický centrální spolek pro stavbu kostelů v severních Čechách, založený v Litoměřicích roku 1901. K jeho čelným osobnostem patřili litoměřický biskup Josef Gross a emauzský opat Alban Schachleiter.⁹⁷

Pro oblast našeho zájmu bylo stěžejní především působení spolku Gustava Adolfa, který spolufinancoval celou řadu církevních novostaveb na území severních Čech. Organizace vznikla v Lipsku a v Drážďanech jako nadace určená k „*podpoře protestantských obcí z blízka i z dále, které se z hlediska své církevní situace ocitly v nouzi kvůli otřesům doby nebo jiným okolnostem.*“⁹⁸ Roku 1842 se pak nadace lipská a drážďanská spojily pod názvem Evangelický spolek Nadace Gustava Adolfa, který prosazoval sjednocující patriotické myšlenky v rámci nábožensky roztržitého německého národa.⁹⁹ Působení spolku v námi sledovaném území se ovšem intenzivně rozvinulo až na přelomu 19. a 20. století, a to v souvislosti s hnutím Los von Rome. Organizace vysílal dochuvní, kteří často stáli u zrodu nově zakládaných evangelických obcí. Finančně se pak podílela na koupi pozemků a stavbě kostelů, ale byla aktivní i v oblasti menších projektů – škol, far či hřbitovů. Kromě finanční záštity se vliv spolku na našem území projevoval také v „importu“ návrhů saských architektů, kteří byli srozuměni s požadavky na podobu evangelických staveb, formulovanými v německém prostředí. V některých případech již měla evangelická obec zpracován plán místního architekta, vzhledem k podpoře spolku byl ale upřednostněn architekt saský. Důležitá byla také propagace a šíření praktických příruček pro stavitele a církevní obce. Za všechny připomeňme knihu *Muster für kleine Kirchenbauten* lipského architekta Julia Zeissiga, specialisty na evangelickou architekturu.¹⁰⁰ Zeissigův vzorník vydal spolek Gustava Adolfa roku 1902 především pro menší náboženské obce, kterým měl sloužit jako inspirace v případě, že nemají k dispozici zkušeného architekta, jehož přizvání k plánování novostavby je nicméně

96 HALL, James a ROYT, Jan. *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Překlad Allan Plzák. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1991. s. 83.

97 KAISEROVÁ 2003. s. 143-144. Viz dále: BALÁŽ, Alexej. Kostel sv. Karla Boromejského. In: VARNSDORF. Město a HAVLÍČEK, Martin, ed. *Almanach ke 130. výročí povýšení Varnsdorfu na město*. Varnsdorf: Kruh přátel muzea Varnsdorf, 1998. s. 24.

98 Citováno z: LAŠTOVIČKOVÁ/VYBÍRAL 2015. s. 267.

99 IBIDEM, S. 268.

100 ZEISSIG, Julius. *Muster für kleine Kirchenbauten*. Leipzig: Verlag von Seemann & Co, 1902.

autorem doporučováno. Vzorník tak posílil roli spolku Gustav Adolfa coby kontrolora stavební produkce evangelických staveb na severu Čech.¹⁰¹

4. Exkurz do evangelického stavitelství

Teoretické reflexi evangelických staveb je v předložené práci vymezen širší prostor, a to hned z několika důvodů. V prvé řadě jí bylo, ve srovnání se stavbami ostatních konfesí, historicky věnováno nejvíce prostoru – ať už ve formě akademických debat, nařízení a regulativů vzešlých z církevních sjezdů, či praktických stavitelských příruček. Úctyhodný je pak také počet evangelických novostaveb, které v období kolem přelomu 19. a 20. století vznikaly na území severních Čech v rychlém sledu. Díky rozsáhlosti podkladů se přirozeně nabízí snaha o hledání paralel mezi psanou teorií a podobou vlastních staveb. Dané srovnání ovšem, jak ještě uvidíme, je poněkud zavádějící a rozhodně ho nelze v plné šíři uplatnit.

Evangelická architektura se, podobně jako stavby ostatních konfesí, vyvíjela a proměňovala na základě celé řady faktorů. Oproti kostelům katolickým, vázaným v podstatě neměnnými a nepřerušovanými tisíciletými tradicemi, ji však můžeme vnímat jako poměrně „mladý“ stavební typ, ve své době úporně, složitě a pracně hledající svou ideální podobu, svůj skutečně evangelický výraz a podstatu. Ono hledání vycházelo především z historických souvislostí daných dlouhodobým vykázaním evangelictví mimo hranice legálního náboženství Čech a Moravy. Postupné uvolňování, které započalo s Tolerančním patentem, formovalo specifiku evangelických staveb, v nichž se snoubí dobové možnosti a omezení, prolomené až vydáním Protestantského patentu.

Protestantský patent z roku 1861 znamenal definitivní konfesní zrovnoprávnění a otevřel dlouho zapovězené možnosti architektonického projevu. Snaha nalézt pravý a jediný „evangelický“ stavební výraz nabyla na aktuálnosti. Projevila se nejen v dobovém církevním tisku, ale stala se také jedním z hlavních námětů všech významnějších evangelických zasedání. Po dlouhém období zákazů a trpěné přítomnosti evangelických konfesí se s novým potenciálem živě diskutovalo o podobě ideálního kostela. Mezi hlavní požadavky patřilo odlišení od kostelů katolických. Na místě je otázka, do jaké míry se nově vznikající teorie staly praxí a zda se skutečně

¹⁰¹ ZEMAN, Václav. Vzorník evangelických kostelů od Julia Zeissiga a jeho vliv na architekturu v Čechách na počátku 20. Století. In: Průzkumy památek 1/2017, roč. 24. s. 145.

podářilo nalézt specifický, jednoznačně rozpoznatelný evangelický architektonický ráz.

O německých kostelech v severních Čechách hovoříme ovšem až v období pozdějším, přibližně od poslední třtiny 19. století a o době kolem roku 1900, kdy dochází k vytváření modelů svébytné moderní evangelické architektury. Teoretická platforma v českých zemích v podstatě neexistovala, a stěžejní je pro nás především vliv Saska, odkud přicházela finanční podpora kostelních novostaveb ale také „musterbuchy“ a plány praktikujících architektů, specialistů na sakrální stavby, kteří měli přímé zkušenosti s německými liturgicko - stavebními požadavky, u nás, až na několik výjimek, v podstatě neformulovanými.

Podstatným a opakovaně zaznívajícím evangelickým požadavkem je volání po prostotě a jednoduchosti kostelů, které nejen, že vychází z liturgické podstaty, ale zároveň jsou kladeny do kontrastu ke zdobnosti a reprezentativnosti kostelů katolických. Typická je pak redukce forem, důraz na základní hmotu, vyzdvižení konstrukční podstaty a zdrženlivost v dekoru. Mnohost a členitost je odmítána ve prospěch jasně a přehledně formulované architektury, jak se dočítáme i v textu jednoho z mála českých teoretiků evangelické architektury Emila Edgara v jeho popisu přerovského kostela, díla berlínského architekta Otto Kuhlmana: „*Kostel je nevelký, nenákladný, volný a živý bez mnohosti a prostý a přirozený jako příroda. Není ničím víc než prostým, skromným organismem.*“¹⁰² V souvislosti s přerovským kostelem vyzdvihuje Aleš Filip jeho symbolickou funkci, podmíněnou právě architektonickou střídmostí. Evangelická spiritualita je zde vyjádřena výtvarnými prostředky, prostota výrazu stavby z ní činí „*mluvící architekturu*“¹⁰³.

4.1. Evangelické stavební regulativy

Zásadním dokumentem ovlivňujícím podobu evangelických novostaveb po celou druhou polovinu 19. století, se stal tzv. **regulativ z Eisenachu** (*Regulativ für evangelischen Kirchenbau*) z roku 1861. Tato směrnice o šestnácti bodech vzešla z německého evangelického sjezdu a posléze prošla schválením stavebního odboru pruského ministerstva pro duchovní záležitosti (Ministerium der geistlichen Angelegenheiten), čímž získala charakter oficiálního nařízení.

¹⁰² EDGAR 1912, s. 87.

¹⁰³ FILIP 2004. s. 122.

V krátkosti zde připomeňme hlavní požadavky na stavební podobu nově vznikajících kostelů. Kostelní stavba má být orientována dle starého zvyku („nach alter Sitte“), tedy s oltářem směrem k východu. Jako ideální půdorysná forma je označen podélný čtyřúhelník, jehož délka by měla mírně přesahovat šířku, a šířka stavby by měla odpovídat třem čtvrtinám výšky stavby po úroveň její korunní římsy. Vyvýšené místo východní části má sloužit jako oltářní prostor s apsidou, tribunou a chórem. Základní forma a velikost konstrukce záleží především na typu místa určeného k stavbě. U menších kostelů je doporučena účelná a levná podélná forma. U větších kostelů je pak požadován půdorys s křížením, ať už na půdorysu latinského či řeckého kříže. Z centrálních půdorysů se doporučuje oktagon ovšem nikoli již rotunda, a to především díky nevhodným akustickým vlastnostem.

Stylová podoba, které bylo podřízeno také veškeré vnitřní vybavení, měla vycházet z historických křesťanských vzorů - „*geschichtlich etwickelte christliche Baustyle*“¹⁰⁴. Za hlavní inspirační zdroje byly označeny raně křesťanská bazilika, dále románský a gotický sloh. S dobově příznačným národnostním zanícením je zde gotika označena jako germánský styl („*sogenanten germanischen Stil*“).¹⁰⁵

Stavba má být provedena solidně a z trvanlivých materiálů. Pokud se na místě vyskytují zbytky staršího kostela, mají být zachovány a použity v rámci novostavby. K dalším z požadavků patří přiznání užitých materiálů, které by neměly být opatřovány iluzivními nátěry (např. imitace kamene u dřevěných konstrukcí není vhodná).

Další body regulativu se týkají konkrétních částí kostela. Hlavní vchod má být situován na středu západní fasády tak, aby uváděl podélnou pohledovou osu prostoru směrem k oltáři. Záleží ovšem také na situování stavby s přihlédnutím k významným cestním osám, které ke kostelu ústí. V severně položených oblastech jsou doporučovány předsíně chránící před nepřízní počasí.

Dle regulativu by dále neměla by absentovat osově situovaná věž, v případě užití dvouvěží, by toto mělo stát po symetricky po stranách chóru případně uzavírat kompozici západního vstupního průčelí. U menších vesnických kostelů je povolena asymetricky situovaná věž po straně chóru nebo vstupního průčelí.

¹⁰⁴ LANGMAACK 1971. s. 272.

¹⁰⁵ Ibidem. s. 272.

Oltářní prostor má být mírně vyvýšen nad úroveň lodi, vstupuje se do něj po několika schodech. V okolí oltáře musí být dostatek místa pro liturgické úkony. Z akustických a liturgických důvodů lze oltář situovat do středu oltářního prostoru mezi vítězný oblouk a zadní zeď chóru, nikoli však k zadní stěně. Na oltáři by mělo být znamení kříže, ať už ve formě reliéfu, sošky nebo malby. V oltářním prostoru by neměly být umístěny další lavice pro duchovní či představenstvo sboru, nebo jiný mobiliář, který by kněžiště vizuálně odděloval od lodi, pouze nízká přepážka v úrovni vítězného oblouku.

Křtitelnice může stát v předsíni při hlavním vstupu nebo v křestní kapli vedle kněžiště. Tam, kde se křty odehrávají před shromážděným sborem, má být křtitelnice pod schody do oltářního prostoru. Požadovány jsou křtitelnice pevně umístěné a nikoli přenosné.

Kazatelna musí být umístěna v chóru, nikoli ovšem před nebo za oltářem. Její místo je tam, kde na sebe navazují chór a loď, tedy na pilíři vítězného oblouku. U menších kostelů, kde toto řešení není proveditelné, je možné situovat kazatelnu přímo na chórovou zeď. Ve vícelodních kostelech lze kazatelnu osadit na východním pilíři střední lodi. Výška kazatelny se odvíjí od výšky empor - kazatel by měl být vždy dobře vidět a slyšet.

Varhany, u kterých musí být dostatek místa pro sbor, je třeba osadit na západní stěnu, na emporu nad hlavním vchodem.

Čtecí pult má své místo v chóru, buď na schodišťových stupních vedoucích k oltáři, nebo na pilastru vítězného oblouku, vždy tak, aby nepřekážel výhledu.

Stejně tak empory je třeba situovat podél stěn lodi tak, aby nebránily volnému průhledu kostelem. Rozměry empor by měly vycházet z proporcí kostela, šířka empor by měla odpovídat jedné pětině šířky kostela. Aby empory nebránily průchodu světla, mají být umístěny přibližně v jedné třetině výšky kostela. Pro zajištění dostatečného osvětlení jsou nejvhodnější samostatná okna ve dvou pásech - v úrovni přízemí a v úrovni empor.

Z lavic má být dobře vidět na oltář a kazatelnu během celé bohoslužby. Požadován je středový průchod mezi lavicemi, případně dva průchody po stranách pod emporami.

Sakristii pak tvoří samostatná přístavba vedle chóru. Navíc má být prostorná, světlá, suchá, vybavená topením a stylově řešená ve shodě s kostelem.¹⁰⁶

¹⁰⁶ LANGMACK 1971. s. 272-274.

Pokud uvedené požadavky shrneme, vyvstává před námi poměrně tradiční obraz sakrální stavby, bez výraznějších nároků na odlišení od římskokatolických kostelů. Naopak je zde vyzdvíženo standartní hmotové a prostorové řešení, včetně využití románských a gotických architektonických předobrazů, které se ke kostelní stavbě jako takové přirozeně vázaly.

Směrem k závěru století se ovšem ve větší intenzitě objevují myšlenky na reformaci sakrálního prostoru, který by již nebyl podřízen dogmatickým požadavkům formy a stylu. Daná debata tedy souzní s obecnou dobovou diskuzí týkající se kritiky historismu a příklonu k principům moderní architektury ve smyslu širšího uplatnění tvůrčího potenciálu volně tvořícího architekta. Dobrým příkladem může být církevními kruhy sice poněkud opomíjený, nicméně dobově příznačný tzv. program z Wiesbadenu, který jeho autoři, duchovní Emil Weesenmayer a architekt Johannes Otzen, prezentovali na prvním kongresu protestantské architektury v Berlíně roku 1891, jehož se zúčastnilo na dvě stě architektů a sto teologů. Nedebatovalo se ani tak o oproštění architektury od všudypřítomných gotizujících forem, jako spíš o otázkách podstaty, významu a skutečného naplnění konfesních potřeb v evangelických novostavbách.

Program z Wiesbadenu stanovil ve čtyřech bodech podstatné myšlenky nového směřování evangelického stavitelství. Kostel má mít charakter shromaždiště (Versammlungshaus) a nikoli chrámu Páně v katolickém slova smyslu (Gotteshaus). Členění stavby do více lodí či oddělení lodi od chóru není vnímáno jako vhodné, jednotnost prostoru totiž ztělesňuje jednotu sboru věřících.¹⁰⁷ Oltář má být situován na dobře viditelném místě ve středu komunity, „*nicht in einem abgesonderten Raume, sondern inmitten der Gemeinde*“.¹⁰⁸ Kazatelna, významově rovnocenná oltáři, má být umístěna na podélné ose za oltářem a propojena s vyvýšenou zpěváckou tribunou s varhany. S přihlédnutím k prioritní úloze kázání a zpěvu v rámci evangelické bohoslužby přináší program z Wiesbadenu zásadní změnu co do umístění kazatelny a varhan osově za oltářem. Hlavní záměr programu můžeme tedy spatřovat ve snaze o zjasnění rozvrhu mobiliáře v interiéru, jehož odpovídající liturgická i symbolická funkce se zároveň vyhraňuje vůči katolické architektuře a ritu, který ji spoluurčuje.

¹⁰⁷ UHLIG, Alexander. *Otto Kuhlmann. Architekt zwischen Tradition und Moderne*. Disertační práce. Technische Universität Hannover. Hannover 2002. s. 57.

¹⁰⁸ LANGMAACK 1971. s. 276.

Na berlínském kongresu bylo nicméně konstatováno, že finální řešení jednotlivých staveb by mělo být plně v dikci architekta.¹⁰⁹

Dalším významným milníkem na cestě k reformě kostelních staveb se stal druhý kongres protestantské architektury konaný v Drážďanech roku 1906. Opět se na něm živě diskutovalo o významu a uspořádání oltáře a kazatelny, nicméně, ani zde nedošlo k nalezení ideálního řešení. Za stěžejní byla označena především dobrá viditelnost a slyšitelnost průběhu bohoslužby. Stavební rada Julius Gräbner na kongresu představil model kostela, jehož podlaha se mírně svažovala od vchodu směrem k osově situované kazatelně na pomezí lodi a vítězného oblouku. Za kazatelnou pak stoupalo několik schodů k vyvýšenému chóru, na jehož středu stál oltář. Dle daného modelu byl v roce 1912 realizován tzv. Zionskirche v Drážďanech, z velké části ovšem zničený během bombardování města ke konci druhé světové války. Specifický půdorys monumentálního kostela (kapacita 1050 míst) byl založen na vějířovitém tvaru dle vzoru antických amfiteátrů, ztělesňoval tedy novodobý evangelický ideál centrály, zároveň symbolizující jednotu sboru.

Zásadní roli sehrála již zmiňovaná III. Deutsche Kunstgewerbeausstellung konaná v Drážďanech roku 1906. Fritz Schumacher na výstavě představil 1:1 model ideálního kostelního interiéru, v jehož prostorovém a hmotovém řešení rezonovaly myšlenky programu z Wiesbadenu. Důraz byl dále kladen na uměleckořemeslné pojetí kostelního interiéru coby svébytné tvůrčí disciplíny. Právě propojení uměleckých oborů patří ke specifickým sakrální tvorby doby kolem přelomu století na cestě ke zbudování „ideálního moderního chrámu“.

Stylové řešení kostelních staveb, intenzivně probírané ještě v závěru předešlého století, nenachází tedy již v dané době nutnost definice, jak je patrné i ze závěrečných slov projevu architekta Fritze Schumachera na drážďanském protestantském kongresu: „*Keiner der historischen Stile hat ein durch die Tradition beglaubigtes Vorrecht auf die protestantische Kirche: der Weg nach dieser Richtung ist frei.*“¹¹⁰

4.2. Návod pro stavebníky: vzorník architekta Julia Zeissiga

Výrazný nárůst počtu kostelních novostaveb v oblasti našeho zájmu lze vysledovat především kolem roku 1900 v souvislosti se silícím hnutím Los von Rom. Saský

¹⁰⁹ DISTEL, Walter. *Protestantischer Kirchenbau seit 1900 in Deutschland*. Zürich: Orell Füssli Verlag. 1933. s. 18.

¹¹⁰ LANGMACK 1971. s. 36.

spolek Gustava Adolfa, který napomáhal při zřizování a fungování diaspor v Čechách, v té době vyřizoval žádosti o finanční podporu „nejen při stavbě kostelů, ale také v případě koupi pozemků, vybavení modliteben a plateb jejich pronájmů či příspěvků na mzdy duchovních“.¹¹¹ Vzhledem k často nereálným požadavkům menších evangelických obcí na velikost či způsob provedení kostelních novostaveb pověřil Spolek Gustav Adolfa lipského architekta Julia Zeissiga sestavením příručky pro stavebníky, která měla zajistit regulaci požadavků a lepší orientaci představených sborů ve stavebních záležitostech. Roku 1902 tak vznikl *Muster für kleine Kirchenbauten*, následně široce distribuovaný zainteresovaným evangelickým obcím.¹¹² Vzorník obsahuje devatenáct návrhů evangelických kostelů i menších modlitebních domů (Bethäusern), a to rozdílných velikostí v rozmezí 50 až 600 míst. Objevují s i kombinace modlitebních sálů s bytem duchovního v rámci jedné stavby či rozsáhlejší komplexy kostelů a far. U každé stavby je uvedena půdorysná rozloha a výškové poměry. Plánovou dokumentaci jednotlivých projektů v několika případech doplňují také fotografie. Zásadní informací je pak kapacita kostela a suma potřebná na jeho stavbu. V souvislosti s celkovými náklady upozorňuje Václav Zeman na skutečnost, že ne všechny předložené stavby byly v době vydání vzorníku realizovány, což znamená, že výše finančních nákladů byla pouze předpokládána.¹¹³ Bez zajímavosti jistě není, že z námi sledované severočeské oblasti pocházely hned dvě stavby uvedené ve sborníku, a to plány Kristova kostela ve Frýdlantu - postaveného až po vydání *musterbuchu* mezi lety mezi 1902 a 1904 dle návrhu bonnského architekta Julia Rolffse – a kostel v Hrádku nad Nisou architekta Johanna Vollmera z roku 1901. Z oblasti západních Čech byl zastoupen kostel v Sokolově, dílo samotného Zeissiga. Autor zde využil příležitosti k prezentaci vlastní práce a do výběru staveb zařadil hned šest svých realizací.

Julius Zeissig se profiloval coby specialista na evangelickou architekturu v oblasti novostaveb a přestaveb. V jeho návrzích se projevil vliv veskrze tradičního historizujícího pojetí kostelů, které poznal během tříleté praxe v ateliéru Augusta

¹¹¹ ZEMAN, Václav. Severozápadní Čechy jako prostor pro zahraniční tvůrce evangelické sakrální architektury na přelomu 19. a 20. století. In: VELÍMSKÝ, Tomáš, ed. a KAISEROVÁ, Kristina, ed. *Region na hranici*. Vydání první. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2015. Acta Universitatis Purkynianae, Facultatis Philosophicae. Studia historica; XVI. s. 187.

¹¹² ZEISSIG 1902.

¹¹³ ZEMAN 2017. In: *Průzkumy památek XXIV*, 1/2017. s. 138.

Friedricha Viehwegra v Lipsku a posléze při studiu u Hermanna Nikolaie na drážďanské akademii. Na našem území vznikly dle jeho projektů kostely v Nejdku, v Sokolově a v Ústí nad Labem, na nichž je patrný mírný příklon k secesním formám.¹¹⁴ Vzorník mu zajistil další zakázky a zároveň jednoznačně stvrdil prosazování návrhů zahraničních architektů v německojazyčných oblastech Čech proti architektům místním. Ve srovnání s ostatními zahraničními architekty, kteří na sever Čech přinášeli aktuální secesně laděné modely, však prezentoval spíše konzervativnější neoslohová řešení. Konkrétní uplatnění vzorníku lze pak vysledovat na evangelickém kostele v Kadani a částečně také v Hazlově a v České Kamenici.¹¹⁵

4.3. Pohled českého teoretika: Emila Edgara a jeho volání po reformě evangelické architektury

Jedním z mála, ne-li jediným autorem, který se v českém prostředí věnoval teorii evangelické architektury, je Emila Edgara (1884–1963), vlastním jménem Emil Kratochvíl.¹¹⁶ Prostor je mu věnován především s přihlédnutím k porovnání výše uvedené teorie pocházející z německých zemí, ale také proto, že jeho názory zajímavým způsobem reflektují dobový pohled na problematiku stylu a jeho proměn. Edgarova publikace *Protestantismus a architektura* z roku 1912 v sobě koncentruje vše, co je pro jeho texty charakteristické, totiž neoblomnou kritiku všeho, v čem autor spatřuje nedostatky, a přímý, téměř mobilizující apel na čtenáře: „Vše, [...] co sobě čeští protestanté od r. 1844 zbudovali, jsou stavby konvenční a pohodlně přejaté (nelze říci upravené), nejprůměrnější obyčejnost, často ne i vnějškově korektní, často umělecky a nábožensky trapně kuriózní. Celá stavební minulost evangelických církví posledních desetiletí 19. století je jen špatným, nepromyšleným materiálem, který musí nyní jako nebezpečnou tíž setřásti.“¹¹⁷

¹¹⁴ ZEISSIG 1902. s. 15.

¹¹⁵ ZEMAN 2017. In: *Průzkumy památek XXIV*, 1/2017. s. 151.

¹¹⁶ Coby propagátor reformy evangelické architektury byl Edgar představen v knize Pavla Zatloukala *Příběhy z dlouhého století* (2002). Základní teze Edgarovy reformy přiblížil též Aleš Filip v publikaci *Secesní chrámy na Moravě a ve Slezsku* (2004). Blanka Altová v Nešporově *Encyklopedii moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska* (2009) připomněla absenci objektivního zhodnocení Edgarovy osobnosti a tvorby. K Edgarovu životu a tvorbě viz též ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Rozkošník krásné linie a formy. In: *Dějiny umění v rozšířeném poli. Ad acta I*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová. 2011. s. 166 – 171.

¹¹⁷ EDGAR 1912, s. 63.

Je poněkud zavádějící hovořit o Edgarově architektonické teorii, přesto zde budu pracovat s tímto termínem. Ve svém uvažování byl Edgar především poučený praktik. Platformu jeho úvah tvoří nesčetné příklady konkrétních staveb, jejich popis, kritické zhodnocení a následný návrh ideálního řešení. Praktický úsudek se zde pojí s důrazem na funkčnost a hospodárnost. Nejde o akademickou teorii, ale spíše o návody či příručky pro architekty, stavebníky a širokou veřejnost. To platí především o meziválečných a poválečných pracích, které jsou ovlivněny jeho zkušenostmi z Ústavu pro stavbu měst a obcí při Masarykově akademii práce. Působil zde jako stavební expert, „což [mu] dodávalo určité autority vůči stavebníkům.“¹¹⁸

Předválečnou Edgarovu teorii evangelické sakrální architektury charakterizuje několik hlavních myšlenek. V první řadě autor volá po skoncování s historismem. Tento názor zcela odpovídá své době, neboť na počátku dvacátého století se neoslohy ocitly na pranýři ostré kritiky. Historismus je vnímán jako brzda vývoje, jako ztělesnění měšťácké společnosti, která dbá na vnější okrasu a kulisovou reprezentativnost: „*Styl tehdejšího stavebního života, ovládnutého potřebami a intencemi procovství a myšlenkou fasády, života ve znamení vystrojeného měšťáka, známe všichni.*“¹¹⁹

K dalším stěžejním požadavkům patřilo zřetelné odlišení evangelického kostela od katolického. Do kontrastu ke katolické zálibě v dekorativnosti a reprezentativnosti staví Edgar evangelickou prostotu a jednoduchost. Snaha o pregnantní odlišení evangelických kostelů od katolických ovšem pařila k obecně diskutovaným tématům po roce 1900: „*Středem bohoslužby římsko-katolické je mše, to jest úkon, při kterém má věřící pouze vidět, co se u oltáře děje; na tom zda slyší, čili nic, nesejde, latině stejně nerozumí. Proto ř.-k. kostel může být dlouhý, aby bylo možno umístit dost postranních oltářů. Naproti tomu středem evangelických bohoslužeb je slovo mluvené, které musí být přesně slyšet (modlitba a kázání). Proto musí být posluchači kazateli co možná nejbliže, a nesmí být rušeni pazvuky a ozvěnou. To jest: stavba musí být centrální, mnohoúhelník nebo obdélník, čtverci se blížíci, jde-li o to, získat účelné galerie. Mimo to musí evangelický kostel mít dost světla, nesmí být příliš vysoký a měl by se dát dobře vytápět.*“¹²⁰

¹¹⁸ Slovenská národná knižnica Martin, Archív literatúry a umenia, Fond Edgar-Kratochvíl, Emil (1884–1963), sign. 141. Za informaci o existenci fondu děkuji Martině Hrabové.

¹¹⁹ EDGAR 1912. s. 64.

¹²⁰ Hus XX, 1908, č. 3. s. 39–40.

Edgar volá po celkové reformaci evangelického sakrálního prostoru. Požaduje zjednodušení architektonické formy na skladbu základních objemů a tvarů, které by zároveň vyjadřovaly funkci, přičemž jeho názory souzní s obecnými principy moderní architektury. Odmítá mnohost a členitost ve prospěch jasně a přehledně formulované architektury. Ideálem je mu jednotný sálový prostor. Jedinou evangelickou stavbou, která úspěšně prošla sítím jeho kritiky, je přerovský kostel, postavený mezi lety 1907 a 1908: „*Chrám reformované evangelické církve v Přerově je prvním českým moderním evangelickým chrámem. Je nevelký, nenákladný, volný a živý bez mnohosti a prostý a přirozený jako příroda. Není ničím víc než prostým, skromným organismem. A jako takový, jako jedinečný oproti všem těm neměnným, konvenčním chrámům má v životě našem význam pedagogický.*“¹²¹

Kostel v Přerově architekta Kuhlmana, zdroj: Pavel Zatloukal: Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750-1918 na Moravě a ve Slezsku. Olomouc 2003, s. 561.

Přerovský kostel, dílo architekta Otto Kuhlmana z tehdejšího berlínského předměstí Charlottenburgu, od počátku provázela Edgarova důkladná teoretická reflexe.¹²² O stavbě referoval v řadě svých textů, znovu a znovu se k ní vracel jako k ideálnímu vzoru evangelického kostela. Velkou měrou tak přispěl k realizaci dalších dvou Kuhlmannových návrhů v Čechách, evangelického kostela v Roudnici nad Labem (1908–1909) a v Olomouci (počátek stavby 1913, dokončen po první světové válce). V Edgarově práci nalézáme několik nesrovnalostí, na které upozornil Aleš Filip. Jde například o formálně nedůsledné používání pojmů při popisech evangelických

¹²¹ EDGAR 1912. s. 87.

¹²² FILIP 2004. s. 57.

kostelů. Na jedné straně hovoří Edgar o modlitebně, shromaždišti či sboru, který dokonale naplňuje potřeby liturgie. Na straně druhé ovšem opakovaně velebí přerovský chrám: „...autor se nechtěl vzdát posvátna, jež implikuje slovo chrám, ve prospěch pouhého civilního shromaždiště (sbor)“.¹²³

Opakovaně také narazíme na Edgarovo kolísání mezi požadavky evangelické prostoty, jejíž předobraz spatřuje například v lidové architektuře Slovenska, a potřebou originálního výtvarného řešení, ztělesňovaného nadaným architektem.¹²⁴

„Nalezněte si nejsilnější a nejživější umělecké inteligenty a pracovníky uměleckého vývoje doby.“¹²⁵

Za úvahu stojí další rozpor, patrný v Edgarových textech. Týká se citlivé problematiky prosazování domácího, potažmo národního umění. O přerovském kostele píše: „*Tento chrám harmonie tak prosté, přirozené a svěží jako krásné mladé tělo, je, přes to, že jej budoval cizinec, ze všech novodobých evangelických chrámů nejvíce ‚českým‘. To jest: není bez tradice a respektuje rámeček, ve kterém se má uplatnit.*“¹²⁶ Edgar bedlivě sledoval dění v sousedním Německu, kde také pravidelně publikoval a kde byla jeho práce oceňována (viz například dopis Hermanna Muthesia z roku 1927, v němž chválí Edgarovy články v *Deutsche Baumeister Zeitung*).¹²⁷

Určitým překvapením může být fakt, že v obsáhlém výčtu novodobých evangelických kostelů v Čechách neuvádí ani jeden příklad z německojazyčných oblastí.

5. Architekti

Přínos jednotlivých architektů byl na jedné straně definován jejich vlastním uměleckým potenciálem a osobní invencí, na straně druhé ho do jisté míry podmiňovaly konkrétní liturgické požadavky a představy stavebníků, ve vybraných případech ovšem poněkud proměnlivé, především pak v souvislosti s reálnými finančními možnostmi sborů a jejich podporovatelů. Známý je v této souvislosti případ trnovanského kostela, jehož stavba „způsobila jeden z největších skandálů

¹²³ FILIP 2004. s. 57.

¹²⁴ Ibidem. s. 59.

¹²⁵ EDGAR 1912. s. 84.

¹²⁶ Ibidem. s. 91.

¹²⁷ Slovenská národná knižnica Martin, Archív literatúry a umenia, Fond Edgar-Kratochvíl, Emil (1884–1963), sign. 141.

*německých evangelíků, jemuž se jejich čeští souvěrci dlouho vysmívali.*¹²⁸ Stavbou nadměrného a předraženého kostela trnovanský sbor zkrachoval a dlouho nebyl schopen architektům zaplatit.

Někteří architekti se ve své projekční práci věnovali širokému spektru stavebních typů, což býval případ tzv. městských stavitelů či městských stavebních radů, kteří projektovali dle aktuálních potřeb rozšiřujících se sídel (např. Anton Möller ve Varnsdorfu). Jiní, především ti, jejichž návrhy se dostaly na sever Čech coby importy ze Saska, se profilovali jako specialisté na sakrální architekturu, což souviselo jak se zvýšenou dobovou poptávkou, tak i s jistou prestiží dané specializace. Významnou skupinu pak tvořili stavitelé, kteří zpracovali architektonický návrh a prováděli i samotnou stavbu (například firma Putz a Weber v Děčíně).

Z hlediska stylového můžeme sledovat diverzitu proudů i jejich prolínání a kombinací. Na stavbách se projevují prvky lokálního stavitelství, dále tradiční neogotické, novorománské, ale i - pro prostředí severních Čech příznačné - neobarokní formy. Patrné jsou také akademické modely univerzálního, nadnárodního historismu i jeho pozdější eklektické kombinace okořeněné malebnou secesní asymetrií, převládající kolem přelomu století a krátce po něm. Pro dané období je do jisté míry charakteristické přejímání specifických prvků profánní architektury, a to jak z hlediska tvarového, tak i materiálového.

U starších tolerančních staveb evangelických vyznání nacházíme nejčastěji autory z řad lokálních stavitelů a zednických mistrů, kteří budovali prosté a strohé modlitebny, svou podobou často připomínající stodoly, k nimž odkazuje i název předložené práce. Uplatnění místních stavitelů souviselo jak s císařskými nařízeními o podobě modliteben, tak s omezeným příhraničním kontaktem v době před revolučním rokem 1848¹²⁹. Po zrušení stavebních regulativů Protestantským patentem dochází k pozvolnému vytváření „svobodného“ evangelického stavitelství a k postupnému přejímání zahraničních modelů. V daném ohledu byla důležitá především orientace německojazyčných sborů na sousední Sasko a reciproční snahy spolku Gustava Adolfa. Z Drážďan a Lipska pocházeli architekti, jejichž četné návrhy se v oblasti

¹²⁸ NEŠPOR 2009. s. 469.

¹²⁹ ZEMAN, Václav. Severozápadní Čechy jako prostor pro zahraniční tvůrce evangelické sakrální architektury na přelomu 19. a 20. Století. In: VELÍMSKÝ/KAISEROVÁ 2015. s. 164.

severních a severozápadních Čech prosadily především díky preferencím či doporučení daného spolku.

Paul Lange z Lipska (1853 – 1932) navrhl kostely pro Litoměřice (1902), Lovosice (1905) a dvoupodlažní kostel pro Trmice (1906 - 1907). Dle jeho návrhu vznikl také kostel se sborovým domem v západočeském Jáchymově (1914) a nerealizován zůstal návrh kostela pro Oloví.

Návrhy drážďanského architekta Woldemara Kandlera (1866 – 1929) se uplatnily v Chabařovicích (1899 - 1901, demolice 1987), Bystřanech (1902), Bořislavi (1903), Varnsdorfu (1904-1905), v západočeském Habartově (1909, demolice 1947) a v Dubí (nerealizováno).

Julius Zeissig z Lipska (1855 – 1930) navrhnul kostely v Nejdku (1903 – 1904), v Sokolově (1904) a v Ústí nad Labem (1904 - 1906).

Dle návrhů drážďanské dvojice Rudolfa Schillinga a Julia Gräbnera vznikly kostely v Duchcově (1899-1902), Trnovanech (1899 - 1905, demolice 1974), Hrobu (1900 - 1901), a Věšťanech (1902, demolice 1977). V Podkrkonoší pak najdeme sborový dům ve Vrchlabí (1900), kostel ve Středním Lánově (1901-1902, demolice 1982) a v Herlíkovicích (1904).

Ve sledovaném území se uplatnili také architekti pocházející z dalších míst Německa, často pak z Berlína a okolí. Dle návrhů Otto Bartninga ze Charlottenburgu (dnes součást Berlína) vznikla kaple v Kořenově (1909), dále kostel v Novém Městě pod Smrkem (1911 – 1912), přístavba sborového sálu ve Smržovce (1910, demolice 1980) či nerealizovaný návrh na kostel v České Kamenici a východočeském Hradci Králové. Bartningovy návrhy se uplatnily také v západních Čechách, kde vznikly kostely v Kraslicích (1911 – 1912) a v Mokřínách u Aše (1913 – 1914).

Z ještě vzdálenějšího Bonnu pocházel architekt frýdlantského kostela (1902 – 1904) Julius Rolffs.

Poněkud odlišná byla situace v oblasti katolických novostaveb, kde se v daleko větší míře uplatnili lokální stavitelé a architekti, přičemž sakrální stavby figurovaly v široké škále jejich tvorby pouze jako jedny z mnoha stavebních typů. Oblast Liberecka ovlivnila tvorba dvojice Maxe Kühna a Heinricha Fanty, dle jejichž návrhů vznikly kostel (1908 – 1910) a poutní kaple (1906 – 1908) v Ruprechticích a kapucínský kostel v Liberci (1909 – 1911). Ve stejné lokalitě působila stavitelská rodina Sachersů. Její zakladatel Gustav Sachers byl autorem evangelického

libereckého kostela (1864 - 1868, demolice 1976), pokračovatel Gustav Sachers ml. pak navrhl a postavil katolický kostel v Raspenavě (1906 – 1907).

Podle návrhu městského stavitele Antona Möllera vznikl kostel ve Varnsdorfu (1904 - 1911), dále v Rybništi (1909 – 1911), v Dolním Hanychově (1914 – 1920), v Mokřínách u Aše (1912) a dominikánský kostel s klášteřem v Plzni (1912 – 1913).

Další autoři se uplatnili napříč konfesemi, jako např. ústecký stavitel Alwin Köhler, autor jak evangelického kostela na Střekově (1899 – 1900), tak synagogy v Ústí nad Labem (1880, vypálena 1939). Jablonecký Josef Zasche zase pracoval pro místní katolíky i pro starokatolickou obec. V oblasti Děčínska a Ústecka byla činná kancelář Andree Putze a Wilhelma Webera, která navrhla a postavila synagogu v Děčíně (1907) i několik drobnějších katolických kultických staveb - kapli v Prostředním Žlebu (1905) a kapli na Sněžníku (1910 – 1911).

Následující medailony jsou věnovány vybraným architektům tak, aby bylo možné přiblížit nejen jejich tvorbu individuální, ale také srovnat tvůrce severočeské a zahraniční. Přímou provázanost se nepodařilo vysledovat, ve vybraných případech je ovšem doložena existence návrhu místního stavitele s tím, že pro finální realizaci byl upřednostněn návrh zahraničního architekta, což souviselo se silící pozicí spolku Gustava Adolfa.¹³⁰

Zajímavým specifikem je pak jistě souběžná stavba kostelů různých konfesí, probíhající ve vybraných místech ve stejném čase, což dokládá intenzitu konkurenčního boje (Varnsdorf, Mokřiny u Aše).

5.1 Moderní baroko Maxe Kühna a Heinricha Fanta

Dvojice architektů se uplatnila především na území dnešního Libereckého kraje s několika přesahy také do Podkrkonoší, kam vedly Kühnovy rodinné vazby. Max Kühn (nar. 8. října 1877 v Trutnově) a Heinrich Fanta (nar. 26. října 1877 ve Vídni) se setkali na Vysoké škole technické ve Vídni (Technische Universität Wien), kde studovali v druhé polovině 90. let na katedře starokřesťanského a středověkého stavitelství pod vedením Maxe von Ferstela, syna renomovaného architekta Heinricha

¹³⁰ ZEMAN, Václav. Severozápadní Čechy jako prostor pro zahraniční tvůrce evangelické sakrální architektury na přelomu 19. a 20. Století. In: VELÍMSKÝ/KAISEROVÁ 2015. s.175.

von Ferstela.¹³¹ Osobnost významného pedagoga, jeho teoretické zájmy a stavitelská praxe ovlivnily další směřování obou mladých architektů. Max Kühn a Heinrich Fanta ovšem získali nejen klasické vzdělání, založené na detailním studiu historických slohů a různorodých stavebních typů. Vídeň přelomu století překypovala inspirativními podněty, byla symbolem pulzující velkoměstské kultury a zrodu moderního středoevropského umění. Kühn s Fantou zde měli ideální příležitost bedlivě sledovat a vstřebávat nejen stavitelskou tradici a její neoslohové obměny, ale také zcela současné architektonické principy, ztělesněné v osobnosti Otto Wagnera a architektů jeho okruhu.

V roce 1903 se Max Kühn přestěhoval do Liberce, kam ho v dalším roce následoval také Heinrich Fanta. Oba se stali profesory na místní Státní průmyslové škole a započala jejich plodná spolupráce, která trvala do vypuknutí první světové války. Liberec, tehdejší „*hlavní město českých Němců*“ poskytoval mladým architektům nové podněty a četné zakázky. Rozsáhlý kapitál související s průmyslovou konjunkturou podmínil rostoucí nároky a reprezentační ctižádost stavebníků. Kühn s Fantou získali příležitost zužitkovat univerzální školení, kterému se jim dostalo ve Vídni. Navrhovali a realizovali široké spektrum stavebních typů, od reprezentativních veřejných budov, přes pohodlnou obytnou architekturu, až po moderní inženýrské stavby. Lze předpokládat, že Kühn se zabýval stylovým řešením společných realizací a Fanta se zaměřoval na jejich technické řešení.¹³²

Během první světové války se Kühn stal úředníkem u dělostřelectva a Fanta bojoval na frontě, kde utrpěl průstřel hrudníku. Po válce se oba vrátili do Liberce, nicméně k jejich opětovné spolupráci již pravděpodobně nedošlo.¹³³ Max Kühn setrval v Liberci až do konce života. Kromě pedagogické činnosti a architektonické praxe se intenzivně věnoval veřejným přednáškám o architektuře, její historii a ochraně. Zároveň byl

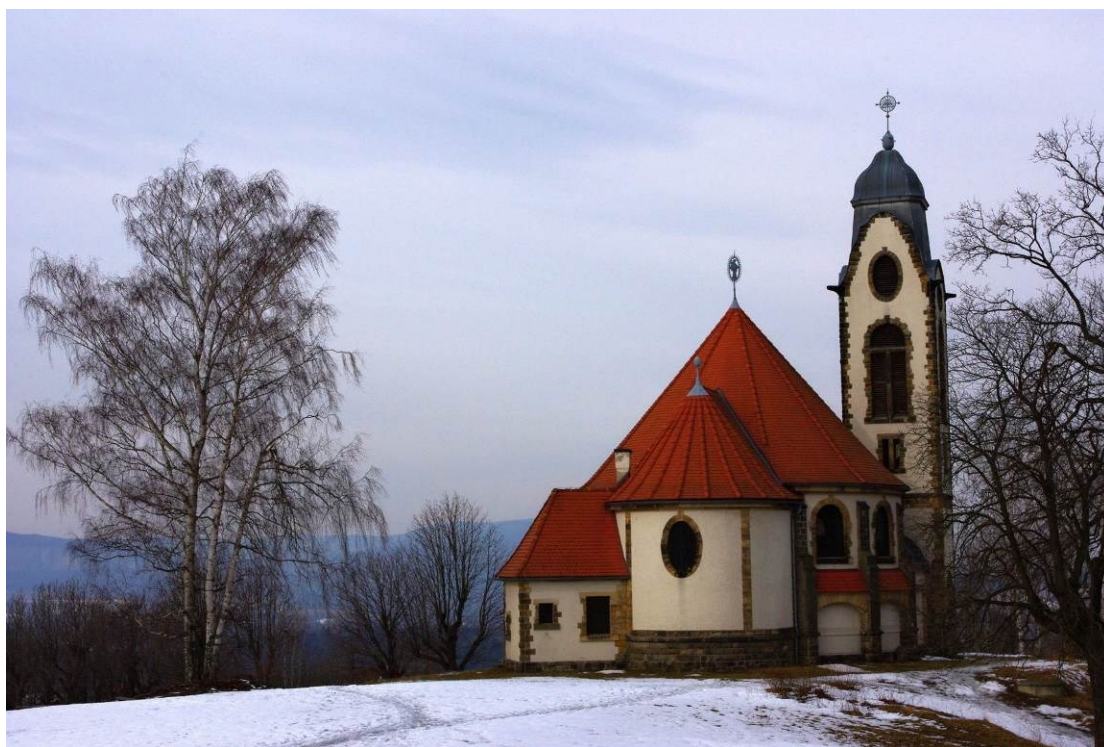
¹³¹ DOSTALÍK, Jan. Max Kühn, klasik liberecké architektury (1877 – 1844), in: *Ročenka liberecké architektury* 06/2010, s. 20-27.

¹³² Mezi nejvýznamnější společné práce Maxe Kühna a Heinricha Fanty mimo oblast sakrální architektury lze zařadit pavilony jabloneckého a trutnovského pivovaru na německo-české výstavě v Liberci (1906), vilu a hospodářský areál pro Felixe Czizka v Hejnicích (1907-1908), komplex budov pro firmu Johann Liebieg and Com. v Liberci (1908-11), přestavbu zámku v Malé Skále (1910), dům pro úředníky f. Johann Liebieg and Com. v Josefinině údolí (před 1911), Rakouský úvěrový ústav, později Českou eskomptní banku v Liberci (1911-1913), okresní úřad v Trutnově (1912-1914), zahradní město v Trutnově (1913-14), vilu Österreicher v Hostinném (1914) nebo soutěžní návrh krematoria pro Liberec (1914).

¹³³ DOSTALÍK, Jan. Architekt Max Kühn. Diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Brno 2008. s. 10.

aktivním členem řady odborných spolků a platil za váženého poradce v oblasti stavitelství. Zemřel 14. června 1944.

Heinrich Fanta byl v roce 1918 jmenován profesorem na Německé vysoké škole technické v Brně (Deutsche technische Hochschule). Na přednášky pozemního stavitelství nejprve dojížděl a roku 1924 se do Brna definitivně přestěhoval. Od počátku 30. let působil coby děkan fakulty architektury, posléze coby rektor.¹³⁴ Projektovat především na Moravě, a to spolu se svým synem Fritzem, který také vystudoval brněnskou techniku. Podobně jako Kühn se Fanta věnoval přednáškové činnosti i mimo akademické prostředí. Zemřel 9. února 1941 v Brně.

Kaple Panny Marie Královny Andělů v libereckých Ruprechticích. Foto Jaroslav Zeman 2015.

Dvojice architektů navrhla v blízké časové posloupnosti tři sakrální stavby pro Liberec a okolí.¹³⁵ Mezi lety 1906 a 1908 byla v Ruprechticích realizována poutní kaple Neposkvrněné Panny Marie Královny Andělů zvaná U Obrázku, která vznikla v blízkosti léčivého pramene. Jedná se o centrální stavbu s asymetricky situovanou věží stojící na vyvýšeném místě v podhůří Jizerských hor, na níž se uplatňuje secesní

¹³⁴ ZEMAN, Jaroslav. *Liberec: urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Liberec: Knihy 555, 2011. s. 60.

¹³⁵ Další dva návrhy zůstaly nerealizované. Jedná se o Fantův návrh přestavby kaple v libereckém Janově dole (1910) a společný návrh kapel pro Liberec (1905).

detaily kombinovaný s neobarokním a neorománským tvaroslovím. V letech 1908 až 1910 následovala stavba kostela sv. Antonína Paduánského v Ruprechticích, finančně zaštitěná místním průmyslníkem Josefem Solomonem. Architekti zde využili tradiční dispoziční řešení podélné sakrální stavby, kterou zapojili do jednotného neogoticky pojatého stavebního celku s přílehlou budovou fary. Fanta byl zároveň autorem mobiliáře kostela, který známe ovšem pouze z dobových fotografií. V samotném Liberci Kühn s Fantou navrhli rozsáhlý kostel sv. Máří Magdaleny s kapucínským hospicem, realizovaný mezi lety 1909 a 1911, který je zároveň nejmladší kapucínskou architekturou na našem území. Hlavní iniciátorkou projektu se stala hraběnka Marie Paulina von Liebieg, která darovala stavební pozemek a zasadila se o příchod kapucínů do Liberce.

Z hlediska stylového zařazení a uměleckohistorického hodnocení spadá společná tvorba Maxe Kühna a Heinricha Fanty do klasicizující vlny architektury českých Němců po roce 1900, Jindřichem Vybíralem označované jako „*druhý proud*“, *jenž plynul někdy nepozorovaně, stranou a jakoby proti směru tendencí, dominujících českému národnímu umění, jindy naopak svou dravostí a svěřepou neodvozeností nabýval nad nimi převahy.*“¹³⁶ Na stavbách libereckého dua sledujeme tíhnutí k pozdně barokním a klasicistním vzorům, pro území Liberecka tolik příznačným. Význam, který přikládali právě klasicizující tradici je patrný i z jejich zájmu o lokální historickou architekturu a uplatnění tzv. heimatstilu v jejich návrzích.¹³⁷ Max Kühn byl také autorem publikace *Über bodenständige Architektur in Reichenberg* z roku 1909, věnované analýze průčelí libereckých měšťanských domů z přelomu 18. a 19. století. Historické architektuře se věnoval také Kühnův bratr a spolupracovník Karl Friedrich Kühn, zemský konzervátor Ústřední komise pro památkovou péči a autor topografií památek Liberecka a Frýdlantska.¹³⁸

¹³⁶ VYBÍRAL, Jindřich. Z „druhého“ proudu brněnské architektury – Heinrich Fanta a další, in: *Bulletin Moravské galerie v Brně IV*, 1993. s. 100.

¹³⁷ RÜCKEL, Friedrich. *Ing. Prof. Max Kühn, Architekt: Reichenberg : 25 Jahre künstlerischen Bauschaffens*. Wien: Gustav Ew. Konrad, 1930, nepag.

¹³⁸ KÜHN, Karl Friedrich. Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale im Bezirk Reichenberg: eine baugeschichtliche Studie, in: *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen. Volkskunde*, Heft 4, Reichenberg 1936. KÜHN, Karl Friedrich a UHLÍKOVÁ, Kristina, ed. *Verzeichnis der kunstgeschichtlichen und historischen Denkmale im Landkreis Friedland*. Praha: Artefactum, 2013. Fontes historiae artium; 15.

Stylové řešení mariánské poutní kaple zvané U Obrázku označil dobový tisk jako „*moderner Barockstil*“¹³⁹. Daný popis stylového pojetí lze vztáhnout na většinu dalších staveb Maxe Kühna a Heinricha Fanty z období před první světovou válkou. Příznačný je již zmiňovaný neobarokní historismus - ovšem ryze lokálního klasicistního ražení, patrného na libereckých měšťanských domech - kombinovaný se secesními tvary a liniemi. Charakteristický je ovšem také příklon k modernímu architektonickému výrazu, a to především ve smyslu oprostění se od klasického členění stěny či redukce ornamentu pouze na vybrané zdobné detaily, které se pak na každé stavbě uplatňují v několika materiálových variantách a v jejichž souboru snad můžeme spatřovat snahu o vytvoření novodobého Gesamtkunstwerku. Z ryze moderního ranku pak pochází materiálové a technické řešení trojice kostelů, do dokonalosti dovedené v případě kostela sv. Máří Magdaleny. Při kostele byly zbudovány toalety, prostor lodi byl vytápěn systémem podlahového topení. Zaklenutí lodi tvořila armabetonová skořepinová klenba zavěšená na montovaném ocelovém krovu. Obdobné řešení klenutí a krovu najdeme například v kostele Neposkvrněného Početí Panny Marie v Brně architekta Franze Holika, jehož stavba probíhala mezi lety 1910 a 1914. Moderní pojetí zde, dle Pavla Zatloukala, nabývá symbolických hodnot, neboť „*inovace...je zapojena do novostavby chrámu pouze jako technické vylepšení, které nejen že neovlivňuje tradiční hmotovou skladbu nebo dispozici, ale pokryto dekorem zůstává navíc skryto běžnému pohledu.*“¹⁴⁰

5. 2. Velkovýrobná evangelických kostelů v ateliéru Schilling & Gräbner

Specifickou kapitolou moderní evangelické architektury vznikající v příhraničních oblastech v rámci hnutí Los von Rom tvoří díla Rudolfa Schillinga a Wilhelma Gräbnera. Mladí architekti se potkali na drážďanské technice v ateliéru Ernsta Gieseho a Karla Weißbacha. Po dalších studiích, jednoroční vojenské službě a architektonické praxi v tehdejších Mekkách německého moderního umění – v Mnichově a Berlíně – založili roku 1889 ateliér Schilling & Gräbner opět v Drážďanech. Bylo jim tehdy kolem třiceti let a čekala je dlouhá desetiletí intenzivní plodné spolupráce zaštitěná blízkým přátelstvím. Ve společné kanceláři se, až

¹³⁹ Kapellenbau „Beim Bilde“, in: *Reichenberger Zeitung*, 25. 3. 1906.

¹⁴⁰ ZATLOUKAL, Pavel. *Příběhy z dlouhého století: architektura let 1750-1918 na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2002. s. 559.

pohádkově, potkal synek z početné chudé rodiny punčocháře z Bádenska, Julius Wilhelm Gräbner, a jeho o rok mladší kolega narozený do umělecké rodiny slavného sochaře a dcery sběratele umění, Georg Rudolf Schilling. Byl to právě Schillingův otec, který dvojici mladých architektů zjednodušil počátek kariéry jak svým kapitálem, tak i zprostředkováním důležitých kontaktů.

Produktivita ateliéru je z dnešního pohledu téměř nepředstavitelná, uvážíme-li, že architekti měli k ruce pouze deset asistentů. Navrhovali širokou škálu staveb od soukromých vil, po školy, nemocnice, lázně, radnice, sociální bydlení, pojišťovací a bankovní ústavy, až po náhrobky a památníky. K nejvýznamnějším ovšem patřily návrhy evangelických kostelů, jež tvořily přibližně třetinu celkové produkce, a kterým se architekti věnovali s obzvláštní péčí a trpělivostí.¹⁴¹

Ve stylových východiscích se prolínají dobové trendy počínaje historismem, posléze okořeněné secesními liniemi a heimatstylem, až ke klasicizujícím tendencím pozdějších realizací. Tvůrčí práce s tradičními motivy a jejich specifické skloubení s moderním výrazivem jsou příznačné jak pro tvorbu Schillinga s Gräbnerem, tak pro obecný architektonický vývoj doby. Kvalita projevu a vskutku individuální ráz způsobu propojování tradice a moderny ovšem v jejich případě vedl k vytvoření svébytného, jednoznačně rozpoznatelného rukopisu. Ten je patrný jak v pádné monumentalitě veřejných budov, tak ve zjemnělých, malebných liniích venkovských kostelíků.

Uvedme ještě, že Gräbner se zabýval výtvarnou stránkou návrhů a Schilling řešil technické náležitosti. Jejich činnost se neomezovala pouze na navrhování, oba byli váženými členy řady spolků, ať už těch oficiálních, zřizovaných vládou, výtvarných skupin, až po spolky podporující například sociálně slabší či nemocné (Königliche Kommission zur Erhaltung der Kunstdenkmäler in Sachsen, Donnerstags – Vereinigung Dresdner Architekten, Dürerbund, Verein für kirchliche Kunst, Zunft, Bund deutscher Architekten, Dresdner Spar- und Bauverein).

Na jejich první sakrální stavbě – Lutherově kostele v Radebeulu (1892) - je ještě patrný vliv jejich berlínské praxe a učitelů, neboť zde uplatňují tvarosloví německé renesance, formované z pálených cihel v kombinaci s tesaným pískovcovým dekorem. Přesto je stavba svou podstatou nekonvenční, zvláště, přihlédneme-li

¹⁴¹ KUBE, Ricarda. Schilling und Graebner. (1889-1917). Das Werk einer Dresdner Architektenfirma. Dresden: Technische Universität (Diss.) 1988 (2 Bände), Band 1, s. 7.

k faktu, že prosazovanými a oficiálně povolenými styly kostelních novostaveb byly novogotika a novorománský sloh, určené regulativem z Eisenachu (1861).

Výmluvnou, a pro souvislost s českým prostředím stěžejní, je skupina tzv. Landkirchen z 90. let 19. století, v níž je patrný vliv heimatstilu, především v užití dřevěných hrázděných prvků, arkýřů, věžiček či vikýřů. Zde je opět důležité si uvědomit, že vesnické kostely té doby vznikaly především dle tzv. musterbuchů, jednoznačně preferujících neogotické formy bez výraznější vazby na konkrétní místo.

Pět příkladů tzv. Landkirchen (Stenn, Langenau, Hohenfichte, Bergen, Duchcov) prezentovaných na světové výstavě v Paříži roku 1900, převzato z publikace REIMANN, Cornelia. Die Christuskirche in Dresden – Strehlen. Dresden: Verlag der Kunst, 2007, s. 43.

V severních a severozápadních Čechách vzniklo v rámci hnutí Los von Rom hned několik staveb dle návrhů Schillinga a Gräbnera, a to v Duchcově, Hrobu, Věšťanech, Trnovanech (dnes součást Teplic) a Chabařovicích (dnes součást Ústí nad Labem). Další soubor staveb vznikl v Podkrkonoší: sborový dům ve Vrchlabí a kostely ve Středním Lánově a Herlíkovicích.

Pro stavby dané skupiny je typická asymetrie půdorysného i hmotového rozvrhu a malebnost obrysových linií, často zvýrazněná dominantní úzkou věží. Dobová kritika přijímala skupinu venkovských kostelů s nadšením, také pro jejich jednotu jak ve stylovém vyjádření, tak v působení vnitřního prostoru, která byla vnímána jako symbol jednoty sboru věřících: *„Der Grundgedanke...ist immer der gleiche und mit Ernst festgehalten: es galt den beiden Architekten, eine Predigtkirche zu schaffen,*

*einen einheitlichen, saalartigen Raum, in dem sich die Versammeltenald eine in Gott vereinte Gemeinde füllen sollen, einen Raum, der Feierlichkeit und ländliche Traulichkeit zugleich atmen soll.*¹⁴²

Vrcholnou stavbou, která byla hned po svém dokončení označena za vzorovou ukázkou moderní evangelické církevní architektury je kostel v drážďanské čtvrti Striesen. Roku 1902 byla vypsána soutěž na návrh kostela, sborového sálu a fary, v níž Schilling s Gräbnerem získali druhé místo. Návrh byl hodnocen jako působivý, nicméně kritiky se dočkala především výrazná věž, jejíž realizace byla dle poroty mimo finanční možnosti komunity. Na rozdíl od návrhu bylo nakonec realizováno ještě masivnější dvouvěží o výšce 66 metrů, doplněné menších dvouvěžním pandánem při vstupu.¹⁴³ Kostel využívá půdorys zpodélněné centrály, z jejíhož středu vystupují konchy střední části lodi. K půlkruhovému presbytáři přiléhá prostor sborového sálu. Masivní vyznění exteriéru podporuje jak zdvojené dvouvěží, tak kamenný obklad fasád a kolosální pilastry rámuující okna kostelní lodi (v drobnějším měřítku provedené na kostele v Duchcově). Vnitřní prostor je založen na základních geometrických formách, ze středního prostoru zaklenutého poměrně plochou kupolí se otevírají plné oblouky do prostorů bočních. Interiér je řešen ve smyslu stylové jednoty, zahrnující prvky uměleckého řemesla, sochařství a malířství, z velké části ovšem zničené pro bombardování Drážďan a dle původních vzorů doplňované v 50. a 70. letech 20. století. Ve slavnostním spise vydaném u příležitosti svěcení kostela, které se konalo 19. 11. 1905, je stavba označena jako *“gewaltige Predig in Stein.*¹⁴⁴ Další nekonvenční sakrální stavbou je kostel Zionskirche, realizovaný v letech 1908 až 1912 v drážďanské čtvrti Südvorstadt. Jeho model představil Julius Gräbner na II. kongresu protestantské architektury konaném v Drážďanech roku 1906. Atypičnost řešení spočívala především ve vějířovitém půdorysu a podlaze svažující se směrem k oltáři, tedy formám převzatým z antických amfiteátrů. Stavba z velké části zničená při bombardování města opět působila svou monumentalitou podtrženou 26 metrů vysokou věží vystupující ze středu půdorysu.

¹⁴² SCHUMANN, Paul, SCHILLING & GRÄBNER. *Landkirchen: Entworfen und ausgerührt von den Architekten Schilling Gräbner.* Leipzig: Gilber 1903. s. 12.

¹⁴³ HÜBLER, Ulrich, GRÖTSCH, Ulrike, KLATTE, Gernot, STERRA, Bernard. *Symbol und Wahrhaftigkeit. Reformbaukunst in Dresden.* Dresden: Verlag der Kunst Dresden, 2005. s. 13-14.

¹⁴⁴ ¹⁴⁴ HÜBLER/GRÖTSCH/KLATTE/STERRA 2005. s. 14.

Kristův kostel v drážďanské čtvrti Striesen, který byl hned po dokončení označen za vzorovou moderní evangelickou stavbu. Zdroj: HÜBLER, Ulrich, GRÖTSCH, Ulrike, Klatte, Gernot, STERRA, Bernard. *Symbol und Wahrhaftigkeit. Reformbaukunst in Dresden*. Dresden: Verlag der Kunst Dresden, 2005. S. 13.

Gräbnerovou smrtí roku 1917, která ho potkala během studijní cesty v Konstantinopoli, skončilo téměř třicetileté období plodné spolupráce. Gräbnerův syn Erwin spolupracoval s Schillingem až do jeho smrti roku 1933, kdy ateliér zcela zanikl.

Sakrální architektura drážďanské kanceláře přinesla ryze aktuální modely moderní evangelické architektury, které záhy zprostředkovala i na naše území, a to především díky aktivitě spolku Gustava Adolfa a rozšíření hnutí Los von Rom v příhraničních oblastech. Pro jejich práci je příznačné monumentální vyznění, často podpořené rustikálním podáním celoplošného kamenného obkladu. V některých případech se tvůrci snažili udržet dobový trend redukováného ornamentu, jindy se však nezalekli bujného, až divokého dekoru, který jako by odkazoval k předkřesťanským archetypům.

5. 3. Tvůrce prototypů Anton Möller

Je s podivem, že Anton Möller coby městský stavitel a později stavební ředitel, který vtiskl Varnsdorfu podobu moderního města, dlouho zůstával na okraji zájmu historiků architektury i odborné veřejnosti.¹⁴⁵ Dle jeho návrhů se sice realizovalo široké spektrum staveb téměř ve všech zemích Rakouska – Uherska, autor ovšem stále zůstává ve stínu jeho slavnějších kolegů.

Na přelomu 18. a 19. století patřil Varnsdorf k významným centrům manufakturní textilní výroby. Místní podnikatelé aktivně přijímali nové technologie a postupy a snažili se vyniknout ve výrobě módního zboží, které se vyváželo do hlavních měst rakouské monarchie. Rápidní rozvoj textilního průmyslu během 19. století a povýšení Varnsdorfu na město (1868) souvisely s rozsáhlým přílivem obyvatel jak z vnitrozemí, tak zpoza hranic. Proto bylo třeba promptně reagovat na potřeby nově vznikající městské komunity a zajistit jí vhodné podmínky k životu, práci, vzdělání i odpočinku. Jednou z čelných osobností těchto snah se ke konci 19. století stal právě stavitel Anton Möller.

Narodil se v roce 1864 v Krásné Studánce, jedné z nejstarších obcí v Liberecké kotlině (od roku 1980 součást Liberce). O jeho rodinném zázemí a studiích zatím nemáme bližší informace. Möller se ve svých 26 letech, tedy v roce 1890, usadil ve Varnsdorfu, kde začala jeho úspěšná a plodná kariéra.¹⁴⁶ Jeho úřad měl na starosti projektování celé řady veřejných budov a také stavební dozor nad jejich realizacemi. Jako samostatně činný architekt pak navrhoval vily pro místní průmyslníky. Po povýšení Varnsdorfu na město (1868), bylo sídlo rozděleno na osm okresů. Jako městský stavitel a od roku 1924 coby městský stavební ředitel se musel vypořádat s rozličnými úkoly a zadáními.

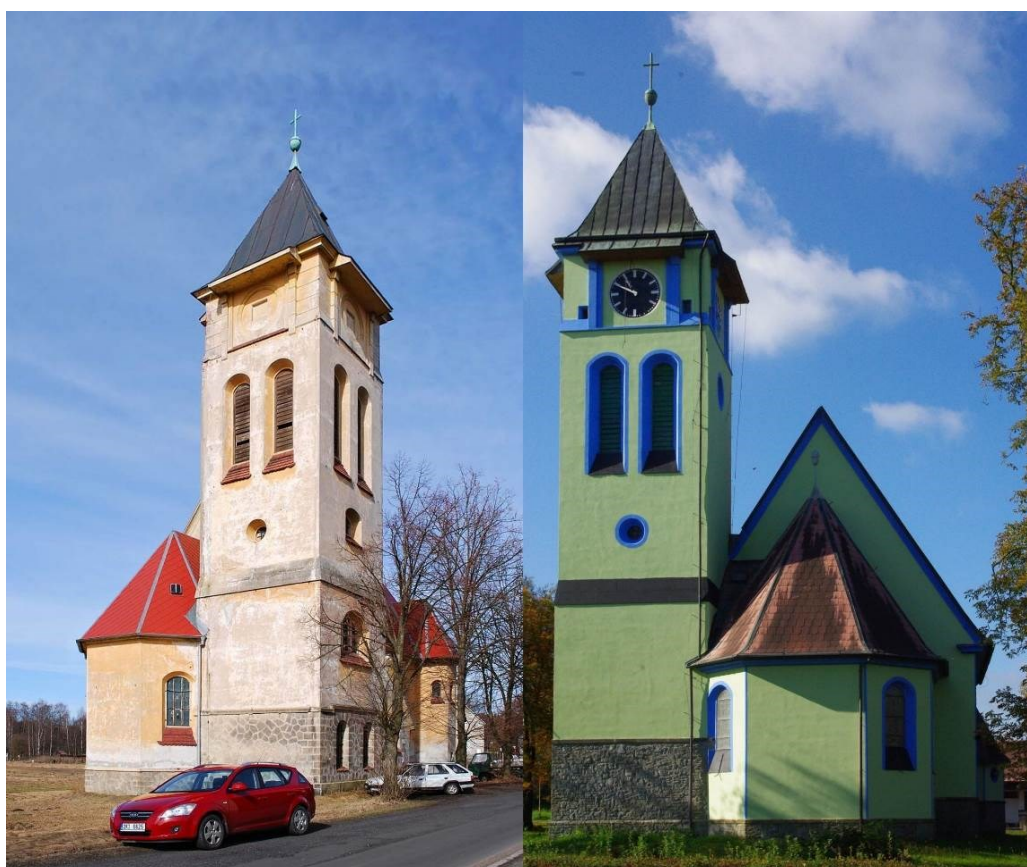
¹⁴⁵ Pozornost byla Möllerovi věnována v posledních několika letech, viz např. výstava připravená Muzeem Varnsdorf *Otisky ve zdi a v kameni. Anton Möller, varnsdorfský stavitel a architekt*, 2014, dále viz články: PROCHÁZKOVÁ, Renata, Po stopách architekta Antona Möllera. In: *Mandava: vlastivědné čtení z Varnsdorfu a Šluknovského výběžku: ročenka Kruhu přátel muzea Varnsdorf* 2004. s. 30-41. Tamtéž: RYBÁNSKÝ, Josef, K dějinám výletní restaurace s rozhlednou na vrchu Hrádek. s. 13-23, tamtéž: ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Anton Möller – čínorodý varnsdorfský stavitel a tvůrce „prototypů“. s. 24 – 28.

¹⁴⁶ Stadtbaudirektor Anton Möller, in: *Abwehr*, roč. 57, 8. 4. 1927, s. 3.

Portrét architekta Möllera. Reprodukce z: Abwehr, roč. 57, 8. 4. 1927, 3. Vpravo pohlednice ze závěru 19. století s nově dokončenou zástavbou podél ulice císaře Františka Josefa ve Varnsdorfu (dnešní Seifertova ulice), vlevo vlastní Möllerova vila čp. 1740. Soukromá sbírka.

V rychlém sledu vznikaly obytné domy pro dělníky, ale také veřejné budovy – školy, nemocnice a úřady. Möller zpracovával nejen návrhy na solitérní stavby, ale zabýval se také rozsáhlejšími zásahy do městského urbanismu. Pro zajištění dostatku vodní energie pro v rychlém sledu vznikající továrny, zpracoval Möller plán regulace řeky Mandavy, který zahrnoval také řešení systému městské kanalizace.

Identické řešení základních hmot a tvarů na Möllerových kostelech v Mokřínách u Aše (foto: Jaroslav Zeman 2009) a v Rybništi (foto: autorka 2011).

Věnujeme-li se souvisleji stavitelově tvorbě, zjišťujeme, že se v ní objevuje soubor základních stavebních typů, které Möller vytvořil a opakovaně užíval. Zjednodušeně můžeme konstatovat, že během své praxe zpřesňoval a zdokonaloval podobu vybraných stavebních typů, kterou posléze plošně aplikoval na rozličných místech. V samotném Varnsdorfu vznikly dle Möllerových návrhů hned čtyři školní budovy, které nezaprou inspiraci reprezentativním historismem příznačným pro prostředí tehdejší evropských velkoměst. Pro 3., 5. a 6. okres navrhl Möller neorenesanční školy, nejreprezentativnější pak byla stavba státní reálky, současného gymnázia. U všech škol se uplatňuje symetrické, trojkřídlé řešení s akcentací střední, vstupní osy, zvýrazněné předsazeným, kupolovitě zastřešeným rizalitem.

Dle stavitelových plánů dále vzniklo přes dvacet areálů jatek, a to na mnoha místech v Čechách (Jablonec nad Nisou, Tanvald, Kraslice, Moravská Ostrava) i mimo ně – v dnešním Rakousku, Ukrajině, Polsku či Bulharsku. Opět je na nich patrný jednotně stanovený koncept, který Möller uplatňuje s mírnými obměnami. Základem řešení je symetrická kompozice areálu se středním objektem chladírny s vysokou vodárenskou věží s přílehlými, osově řešenými podélnými objekty porážkových hal a stájí. V případě varnsdorfských jatek se do areálu vstupovalo ústřední branou situovanou mezi symetricky umístěnými budovami využívanými pro správu podniku a restauraci zaměstnanců. Möllerova varnsdorfská jatka představovala moderní architektonický typ a sloužila coby vzorový projekt ostatních stavitelových realizací.

Další z charakteristických Möllerových „prototypů“ představuje kostel. Je zde však na místě připomenout, že se týkal sakrálních staveb přizpůsobených pro menší obce, kde se zároveň počítalo s nižším rozpočtem, než u Möllerových reprezentativních sakrálních staveb jako je klášterní kostel Panny Marie Růžencové v Plzni, kostel sv. Jana Nepomuckého v Českých Budějovicích nebo kostel sv. Karla Boromejského ve Varnsdorfu. Základní typ jednoduché sakrální stavby dokládá Möllerovu snahu vyjít vstříc menším církevním obcím, tedy i těm s omezenějšími finančními prostředky, které si chtěly zbudovat vlastní kostel. Dle zmíněného modelu byly postaveny kostely v Rybníšti (1909 – 1911), v Mokřínách u Aše (1912) nebo v tehdy samostatném Dolním Hanychově u Liberce (1914-1920). U všech zmíněných kostelů se jedná o jednododní stavbu završenou vysokou sedlovou střechou, která odkazuje ke gotickým vzorům. K polygonálnímu presbytáři přiléhá schodišťová předsíň, kterou se vystupuje na emporu a pokračuje dále do asymetricky situované čtvercové věže. Loď kostela

člení řada vysokých oken, v některých stavbách ještě s dochovanými původními vitrajemi darovanými kostelu místními movitými obyvateli, kteří tak přispěli k jeho stavbě. Do kostela se vstupuje přes sítin krytou pultovou střechou, nad níž je ve vysokém štítu prolomeno okno prosvětlující prostor varhanní kruchty. Pro Möllerovy kostely je charakteristický zvlněný tvar menších okének, která většinou prosvětlují schodišťové rizality. Jeho kostely mají dále plasticky vystupující sokl z hrubě opracovaných kamenných kvádrů, fasády jsou ovšem bez dalšího výraznějšího architektonického členění či dekoru. Rámování oken a dveří se často omezuje na jednoduché, minimalisticky profilované šambrány. Möller tedy užívá několik prvků, které jsou nezaměnitelné, pro jeho autorský rukopis zcela charakteristické a jsou patrné především při vizuálním srovnání jednotlivých kostelů.

Opakující se základní hmotový model uplatnil architekt na kostelech v Mokřínách u Aše (foto Jaroslav Zeman 2009) a v libereckém Horním Hanychově (foto autorka 2012).

K výstavným ukázkám církevní architektury patří již zmíněný kostel sv. Karla Boromejského, který vznikl současně s místním kostelem evangelickým. Neogotická trojlodní stavba s příčnou lodí, završená křížovou klenbou s propracovanými kamenickými detaily, se do dnešních dnů dochovala v překvapivě autentickém stavu, včetně původní dekorativní výmalby, vitrají se jmény jednotlivých donátorů a mobiliáře (oltáře, kazatelna, lavice, zpovědnice).

Obdobný typ, ovšem s výrazným zapojením secesního tvarosloví kombinovaného s neogotickými principy, navrhnul Möller pro pražské dominikány v Plzni. Tamní kostel Panny Marie Růžencové s přilehlým klášterem vznikl v roce 1910.

Möllerovy stavební prototypy dokládají, že nešlo o geniálního architekta s tvůrčím přetlakem, jehož každé dílo přináší originální a individuální řešení. Stavitel se naopak zaměřil na konkrétní požadavky doby a místa, kterým se ve svých návrzích snažil

vyjít maximálně vstříc. Že Möllerovy snahy o zdokonalování jednotlivých stavebních typů a vytvoření univerzálně použitelných modelů nebyly mýlkou, dokládají realizace jeho architektonických návrhů daleko za našimi hranicemi.

Möller byl především praktik schopný vycítit, následovat a naplnit aktuální potřeby rozrůstajícího se města, v nichž se zračily materiální a duchovní změny období přelomu 19. a 20. století. Výsledky jeho práce výrazným způsobem ovlivnily podobu Varnsdorfu ve smyslu vykročení směrem k moderním požadavkům na hygienu, efektivitu a bezpečnost bydlení i výroby. Lze předpokládat, že Möller vnímal město jako celek, jako živoucí organismus, který se vyvíjí a má specifické požadavky, kterými je nutno se zabývat. Zároveň cítil s Varnsdorfem jisté sepětí, vědomou odpovědnost za „jeho“ město dokládá například dvojice návrhů výletní restaurace Hrádek (Burgsberg), kterou pro Horský spolek pro nejsevernější Čechy zpracoval zcela zdarma. Téměř nekončící výčet stavitelových realizací dává tušit, že díky neutuchající pracovitosti a praktickému vhledu do dobových potřeb moderního města a člověka, mohl vytvořit dílo s lokálními specifiky, ale také s nadregionálním dosahem.

5. 4. Zmenšené Drážd'any v Děčíně a Gotthilf Ludwig Möckel

Práce architekta Möckela (1838 – 1915) je na našem území dosud doložena pouze jednou realizací, a to evangelickým kostelem v děčínských Podmoklech z 80. let 19. století, tedy z doby, kdy architekt pracoval pro velkovévodu Fridricha Františka III. Meklenbursko-Zvěřínského. Möckelův životní příběh tak trochu připomíná „americký sen“, v němž pilný a pracovitý synek z umělecko-řemeslnické rodiny dosáhl výrazného společenského vzestupu a uznání odborných kruhů. Dle Möckelových návrhů vznikla rozsáhlá řada staveb, které do dnešních dnů spoluvytváří specifický charakter mnohých německých měst. Prosadil se především na poli církevní architektury, jejímuž studiu, navrhování a restaurování věnoval celoživotní zájem.

Otec zemřel, když bylo malému Gotthilfovi devět let a můžeme předpokládat, že jako jediný syn nesl v mládí odpovědnost za finanční zajištění matky a čtyř sester. Díky sociální příslušnosti i rodinné situaci se před ním neotvírala jasná a přímá cesta k akademickému vzdělání, kterou měla k dispozici většina jeho pozdějších kolegů.

Prošel zednickým učením v rodném Cvikově a stavební školou v Saské Kamenici, získal praxi jako kreslič a konstruktér u státní dráhy.¹⁴⁷

S praktickou znalostí stavebních postupů a řemeslnou zkušeností odešel Möckel v roce 1860 do Hannoveru, kde nastoupil do architektonického ateliéru Edwina Opplera.¹⁴⁸ Zdejší pobyt znamenal průlom v jeho dosavadním směřování. Navštěvoval přednášky na polytechnice, ovšem pouze jako externista a v neúplném rozsahu, k čemuž byl nucen ne zcela příznivým finančním zázemím. Setkal se zde však s výraznou osobností – profesorem architektury a později celoživotním přítelem Konradem Wilhelmen Hasem, který Möckela přivedl ke studiu středověkého stavitelství a v mnohém formoval principy jeho tvorby.

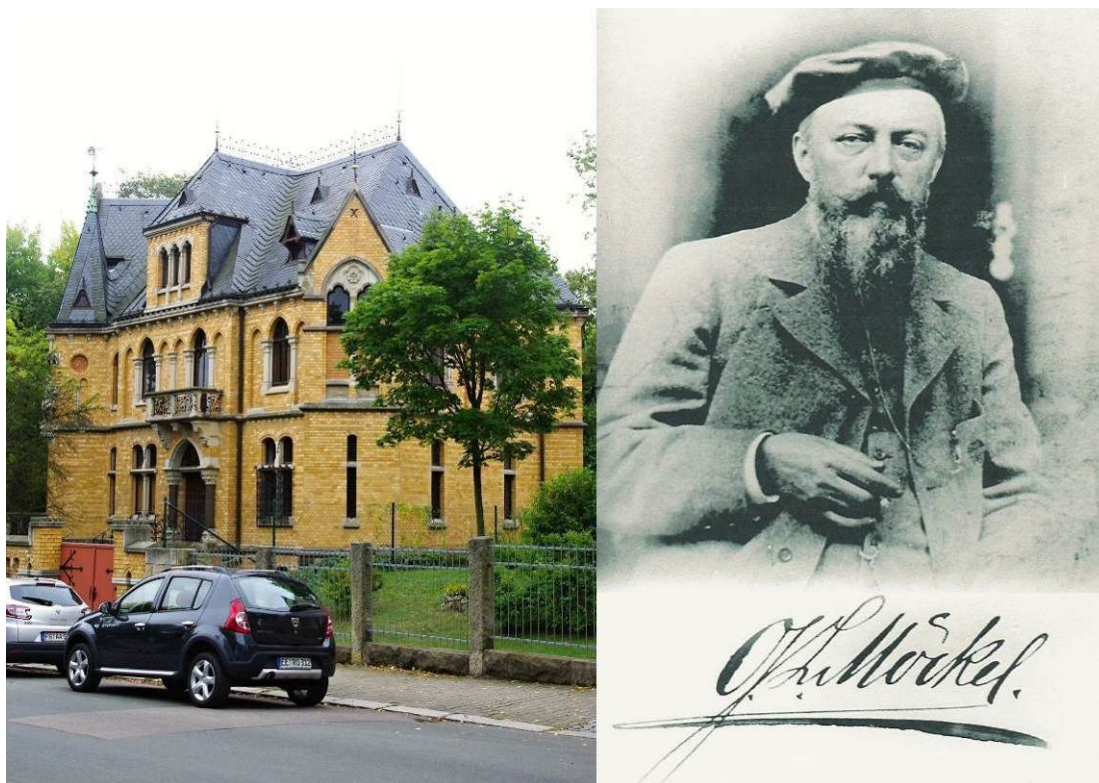
V soutěži na nemocnici v Saské Kamenici stanul pětadvacetiletý Möckel na druhém místě. Tento neočekávaný úspěch ho vedl k myšlence založení samostatné stavební praxe.¹⁴⁹ Nejprve bylo ovšem třeba složit stavitelské zkoušky, což se mu povedlo v červnu roku 1867. Čerstvě ženatý stavitel a architekt se usadil zpět ve Cvikově, v domě, který sám navrhl a postavil.¹⁵⁰ Díky uhelnému průmyslu patřil Cvikov v té době k rychle se rozrůstajícím městům. Bylo třeba smysluplně řešit bytovou situaci a vytvořit sociální zázemí pro nově příchozí obyvatele. Möckel se bravurně zhostil aktuálních úkolů. Navrhoval nájemní domy, obytné bloky i vilovou zástavbu pro vyšší vrstvy, vždy s přihlédnutím k praktickému využití a funkčnosti, novým nárokům na hygienu či dostatek světla.

¹⁴⁷ OLSCHESKI, Jana. *Der evangelische Kirchenbau im preußischen Regierungsbezirk Stralsund 1815 bis 1932*, Schwerin 2006, s. 386.

¹⁴⁸ Oppler měl přímou zkušenost s restaurátorskými pracemi na katedrálách v Paříži a Amiens pod vedením Viollet-le-Duca.

¹⁴⁹ BARTH, Karl-Heinz. *Gotthilf Ludwig Möckel – Leben und Werk. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Architektur der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Band I, II, III, IV, strojopis 1983. s. 14.

¹⁵⁰ Ze spokojeného manželství se narodilo sedm dětí. Dva z pěti synů se stali architekty.

Architektova vlastní vila postavená mezi lety 1877 a 1878 v drážďanské čtvrti Südvorstadt. Foto autorka 2013. Vpravo architektův portrét, zdroj: Gotthilf Ludwig Möckel, Die Johannes-Kirche zu Dresden, Dresden 1882, nestr.

Roku 1873 vyhrál Möckel architektonickou soutěž na návrh evangelického kostela sv. Jana v Drážďanech. V očekávání dalších velkých zakázek tam architekt o dva roky později přesídlil a začalo další z významných období jeho tvorby. V něm se Möckel profiloval jako specialista na sakrální architekturu a vyhledávaný odborník na restaurování církevních památek. Dobově příznačný byl Möckelův puristický přístup, založený na snaze o očištění památky od historicky pozdějších slohových úprav a doplnění chybějících částí ve tvarech původního slohu.¹⁵¹ Z důležitých autorových novostaveb z drážďanského období připomeňme například kostel Krista Spasitele ve čtvrti Striesen, postavený pro komunitu potomků českých exulantů, kteří z náboženských důvodů odešli do Saska po třicetileté válce. Podobný osud měla navíc i architektova rodina, původně pocházející z Chebska.

Möckel, v té době již respektovaný odborník na obnovu historických církevních památek, byl roku 1882 povolán do Doberanu k práci na rozsáhlém areálu tamního

¹⁵¹ BLAŽÍČEK, Oldřich J. a kol. *Slovník památkové péče: terminologie, morfologie, organizace*. 1. vyd. Praha: Sportovní a turistické nakladatelství, 1962. s. 175.

cisterciáckého kláštera, jehož počátky sahají do 12. století.¹⁵² Architekt přesídlil do Meklenburska v roce 1885, kde coby aktivní restaurátor, památkář a stavební rada navrhoval a dozoroval novodobé úpravy mnohých středověkých staveb. Věnoval se také projektování zámecké architektury a veřejných budov. Zemřel v Doberanu ve věku sedmdesáti sedmi let ověnčen mnoha oceněními a čestným členstvím řady akademických institucí.

Zásadní vliv na Möckelovo umělecké směřování měl jeho pobyt v Hannoveru, kam ve svých dvaceti dvou letech přesídlil z rodného Saska, a kde pregnantně propojil studium s praxí. V tehdejší stylovém vývoji, který navazoval na historické vzory z různých období, se tamní architektonická škola orientovala především na středověké stavitelství.¹⁵³ Základem studia bylo dokonalé poznání a zvládnutí principů gotické architektury. Profesori vedli studenty k průzkumům stavebních památek a k detailním rozborům jejich technických aspektů a slohových východisek. Podstatou samotného navrhování ovšem nebylo pasivní přejímání gotického tvarosloví, nýbrž jeho tvůrčí aplikace, podmíněná konstrukční funkčností a materiálovou a hmotovou opodstatněností. V dochovaných Möckelových skicářích z cest po Německu najdeme nejen kresby ornamentálního zdobení hlavic či profilů žeber, ale také poznámky týkající se konstrukčního řešení.¹⁵⁴

Z určitého pohledu se může preference gotiky zdát jednostranná, a to zvláště v druhé polovině 19. století, kdy principy architektonického vzdělání spočívaly ve schopnosti navrhovat v rozličných historických slozích. Uvědomíme-li si ovšem, že se jednalo o dobu zanícené snahy o hledání a definování národní identity, představovala německá gotická architektura ideální symbol starobylosti země, odkazující k její tisícileté křesťanské tradici. Neogotičtí architekti mohli být vnímáni jako následovníci stavitelů katedrál a potažmo šířitelé národního kultu.

Ačkoli Möckel navrhoval širokou škálu stavebních typů - od reprezentativních veřejných budov, po intimnější rodinná sídla či prakticky pojaté činžovní domy - jeho doménou se stala evangelická sakrální architektura. Byl především pragmatik a

¹⁵² DEHIO, Georg. *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, Mecklenburg – Vorpommern*, Berlin 2000. s. 25.

¹⁵³ Möckel navštěvoval přednášky stavitelského umění u Konrada Wilhelma Haseho, cvičení architektonického navrhování u Ludwiga Deba a kurz ornamentiky v architektuře Wilhelma Lüera, viz BEHR, Adalbert. *Große Baumeister II*, Berlin 1990. s. 194.

¹⁵⁴ BARTH 1983.s. 11-12.

zabýval se konstrukčním provedením a prostorovým řešením kostelů tak, aby odpovídalo liturgickým potřebám.

Pro většinu Möckelových kostelů je charakteristická snaha o centralitu prostoru, která vycházela z dobových představ o ideální podobě evangelických staveb. Centrála vyjadřovala jednotu, která byla symbolem a zároveň ztělesněním jednotného sboru věřících.

Byl to právě kostel sv. Jana, který přivedl Möckela roku 1875 do Drážďan. Architektonický obraz této saské metropole byl podmíněn místní barokní tradicí, ale také působením výrazné umělecké osobnosti Gottfrieda Sempera, který na svých neorenesančních stavbách uplatňoval ideály italské renesanční, potažmo antické architektury. Möckel vstoupil do tamního stavebního života s něčím neobvyklým a jeho kostel sv. Jana (1874 – 1878) byl vůbec prvním významnějším neogotickým kostelem v Sasku.¹⁵⁵ Architekt se snažil o prosazení gotiky právě v Drážďanech, kde se jí, dle jeho mínění, nedostávalo náležité úcty.¹⁵⁶ Kostel s úzkými bočními průchozími loděmi představovala prostorový mezistupeň mezi halou a bazilikou, tedy mezi ideálem evangelické centrály a vícelodním, bazilikálním řešením, obecně hojně uplatňovaným v sakrální architektuře. Möckel zdůvodnil zvolený prostorový koncept mimo jiné snahou o získání co největšího počtu míst (celkem 940).¹⁵⁷ Kostel dominoval čtvrti Pirnaische Vorstadt do konce druhé světové války, kdy podlehl bombardování, po němž zůstala stát pouze vysoká jižní věž, definitivně stržená v padesátých letech 20. století.

Obdobné pojetí kostelního prostoru uplatnil Möckel také na Kristově kostele v Děčíně (v tehdy samostatných Podmoklech), jehož základní kámen byl položen v roce 1881.¹⁵⁸ Podobně jako u drážďanské realizace se jedná o baziliku s úzkými bočními loděmi, působícími spíše jako postranní chodby. Menší měřítko, s přibližně 300 místy, odpovídalo dobovým potřebám sboru. Obě stavby byly provedeny z masivně působících pískovcových kvádrů a pojednány historizujícím dekorem, v případě Podmokel v kombinaci novogotických a novorománských prvků. V obou se také

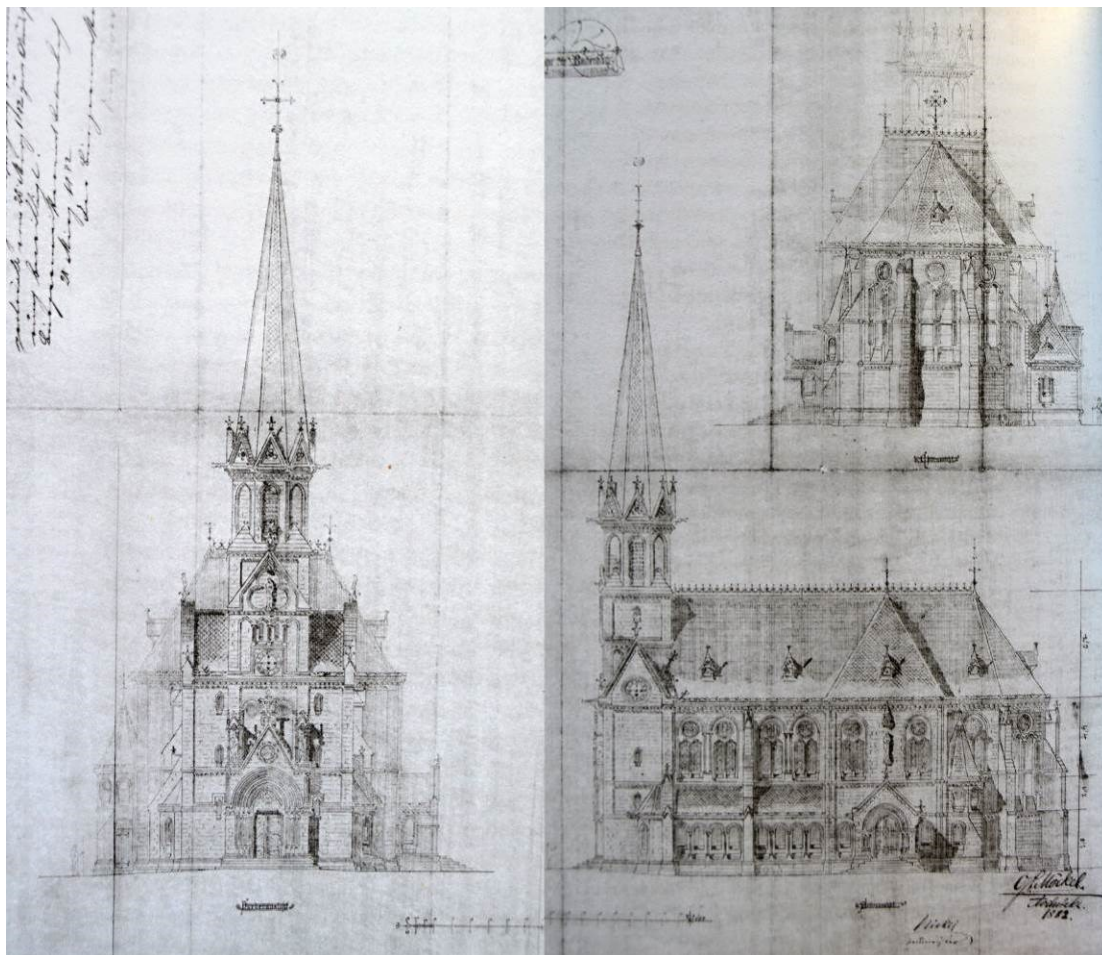
¹⁵⁵ HELAS, Volker. *Architektur in Dresden 1800-1900*, Braunschweig/Wiesbaden 1985. s. 73.

¹⁵⁶ MÖCKEL, Gotthilf Ludwig. *Die Johannes-Kirche zu Dresden, 20 Blatt Ansichten, Grundrisse und Details mit übersichtlicher Zusammenstellung der Herstellungskosten von G. L. Möckel, Architekt in Dresden*, Dresden 1882. nepag.

¹⁵⁷ Ibidem, nepag.

¹⁵⁸ NEŠPOR 2009, s. 120.

uplatnily příčné lodě, které ovšem z objemu stavby vystupovaly pouze mírně a tak opět podporovaly centrální vyznění jinak podélného prostoru. Pragmatický Möckel užil v Drážďnech i v Děčíně systém podzemního vytápění, které ve své době představovalo progresivní technický prvek a v širší míře se v sakrálních novostavbách uplatnilo až kolem roku 1900.

Plánová dokumentace podmokelského evangelického kostela z roku 1882. Zdroj: archiv evangelické fary v Podmoklech.

Stavba děčínského kostela byla spolufinancována saským spolkem Gustava Adolfa, který se finančně podílel také na jeho nedávné generální opravě.¹⁵⁹ Hlavní peněžní záštitu ovšem zprostředkoval továrník Franz Jordan, který daroval pozemek na stavbu a částku 3500 zl. do stavebního fondu.¹⁶⁰ Výběr architekta nebyl tedy v daném případě podmíněn doporučením spolku Gustava Adolfa, ale spíše regionálními vazbami místního sboru na říšskoněmecké prostředí. Möckel v téže době také

¹⁵⁹ ČAPEK, Petr. Českobratrská církev evangelická v Děčíně, in: *Děčínské vlastivědné zprávy* XVI, č. 1, 2006. s. 79.

¹⁶⁰ LAŠTOVIČKOVÁ 2015. s. 295.

pracoval pouze několik kilometrů od Děčína směrem po proudu Labe. V letech 1876 až 1877 restauroval kostel v Bad Schandau poškozený ničivou povodní v roce 1845. Na protějším břehu řeky v Krippenu pak dohlížel počátkem 80. let na novostavbu kostela dle vlastního návrhu v místě původní středověké kaple.¹⁶¹ Je pozoruhodné, že právě v Děčíně zůstává zachována jeho prozatím jediná známá realizace v Čechách, jejíž drážďanský předobraz vzal dávno za své. Díky aktivitě sboru Českobratrské církve evangelické prospívá kostel coby živé duchovní a kulturní centrum děčínské farnosti.

5. 5. Otto Bartning a ztělesnění evangelického ideálu

Ačkoli je Bartningovo působení na českém území omezeno na krátkých šest let před začátkem první světové války, řadí je jeho stavby k tomu nejzajímavějšímu, co zde v daném období na poli církevní architektury vzniklo. Začínající architekt tu experimentoval s několika základními typy sakrálního prostoru, které později kreativně rozvíjel a v široké míře uplatňoval během celé první poloviny 20. století. Jako jeden z mála ve své praxi komplexně zpracoval hned několik modelů evangelického kostela, které ve své totalitě pojaly jak potřeby liturgické, tak naplnění významů symbolických, kdy jednota prostoru značí zároveň jednotu společenství věřících. Síla výrazu Bartningových staveb je přitom založena na užití zcela jednoduchých prostředků – z přírody vycházejících elementárních hmot a tvarů. Jeho kostely mají zároveň jedinečnou vlastnost, a to přirozené, autentické provázání se svým okolím, v němž často působí, jako by zde stály od nepaměti. V Německu je architektovi věnována rozsáhlá literatura, u nás dosud, až na několik odborných studií, nenašla Bartningova tvorba širší ohlas, který by odpovídal jejímu významu, především pak ve smyslu zasazení do kontextu celkové architektonické tvorby.¹⁶²

Bartning se narodil roku 1883 do rodiny úspěšného obchodníka v Karlsruhe a výrazný vliv na něj měl především jeho dědeček, evangelický farář, který malého Otta brávil

¹⁶¹ ZEMAN, Václav. Severozápadní Čechy jako prostor pro zahraniční tvůrce evangelické sakrální architektury na přelomu 19. a 20. století. In: VELÍMSKÝ/KAISEROVÁ 2015. s. 171.

¹⁶² Seznam vybraných německých zdrojů viz: <http://www.otto-bartning.de/quellen.htm>, dále ŠTERNOVÁ, Petra. Architekt Otto Bartning a jeho "Lutherův hrad" v Novém Městě pod Smrkem. In: *Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci*. Liberec: Národní památkový ústav (2008) s. 95-102, MOHR, Jan. *Otto Bartning v Čechách = Otto Bartning in Böhmen*. Liberec: Severočeské muzeum v Liberci, 2012.

na visitace drobných vesnických kostelů. Po maturitě na místním gymnáziu začal Bartning studovat architekturu na Technické univerzitě v Berlíně – Charlottenburgu a zároveň navštěvoval polytechniku v Karlsruhe. V březnu roku 1904 absolvoval půlroční cestu kolem světa, kterou finančně zaštilil jeho otec¹⁶³ a od podzimu následujícího roku zakládá, ještě během studií, vlastní architektonickou kancelář. První návrh dle Bartningova plánu byl realizován roku 1906 v Peggau nedaleko Grazu. Jednalo se o evangelický kostel s farou a sborovým sálem., vše propojeno do jednoho stavebního komplexu. Právě tato zakázka tzv. Diasporakirche přinesla mladému architektovi objednávku dalších sedmnácti obdobně řešených staveb pro evangelické menšiny v Rakousku-Uhersku (Rakousko, Čechy, Maďarsko, Rumunsko a Slovinsko). V roce 1908 opouští Technickou univerzitu, aniž by dokončil studium, a plně se věnuje návrhům evangelických kostelů, experimentuje pak především s centrálními modulacemi prostoru.

Na našem území vytvořil několik návrhů pro evangelickou obec v Hradci Králové, od spolupráce však posléze sešlo a stavba se nakonec realizovala podle návrhu Oldřicha Lisky, na němž je ovšem Bartningův vliv poměrně čitelný.

Z roku 1909 pochází evangelická kaple v Tesařově, na níž Bartning poprvé rozvinul princip centrálního, v daném případě, oktogonálního prostoru, přirozeného středobodu venkovského hřbitova rozprostírajícím se na širokém návrší. Hrázděná stavba oprostěná od veškerého dekoru představuje doklad nastupující moderní církevní architektury a zároveň má blízko k myšlence tzv. Notkirche, kterou Bartning rozvinul v období po druhé světové válce, kdy navrhnul levnou a rychle smontovatelnou prefabrikovanou konstrukci.¹⁶⁴ Projekt tesařovské kaple byl v téměř identické podobě, ovšem ve větším měřítku, realizován v rakouském Dornbirnu (1931) a obdobný prostorový a hmotový princip pak Bartning uplatil i na Heilandkirche v Kremsu

¹⁶³ŠTERNOVÁ, Petra. Architekt Otto Bartning a jeho "Lutherův hrad" v Novém Městě pod Smrkem. In: *Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci*. Liberec: Národní památkový ústav (2008) s. 95-102. Z Bartningových deníků ovšem vyplývá, že mu peníze došly už v jižní Americe a zbytek cesty (severní Amerika, Aljaška, Japonsko, Čína, Indie) absolvoval téměř bez prostředků. In: <http://www.otto-bartning.de/ob-leben-20.htm>.

¹⁶⁴ MOHR 2012. s. 21. Dále viz: <http://liberec-reichenberg.net/autori/karta/jmeno/37-otto-bartning>, vyhledáváno 12. 12. 2017.

(1913).¹⁶⁵ Na kruhovém půdorysu a v železobetonové konstrukci rozvinul architekt tentýž centrální typ v případě kostela Nanebevstoupení Páně v Essenu (1929-1931), který je považován za vlajkovou loď moderní evangelické architektury v Evropě. Základní model centrály navazující na archaické kruhové svatyně zůstává zachován, ač v rozšířeném měřítku a za užití moderních stavebních postupů a materiálů, které nadčasové formě umožňují zcela aktuální vyznění.

Bartningova kaple v Tesařově na dobové kresbě (převzato z POMMER, Helmuth. *Als die Sterbenden und siehe wir Leben! Werden und Wachsen der evangelischen Gemeinde Morchenstern im böhmischen Isergebirge : nebst einem Bericht über das Jahr der Pfarrgemeindegründung neunzehnhundertzehn*. Morchenstern: Selbstverlag der Gemeinde, 1911) a současná podoba stavby (foto autorka 2017). Vpravo Bartningův kostel v Essenu (zdroj www.buildindex.de)

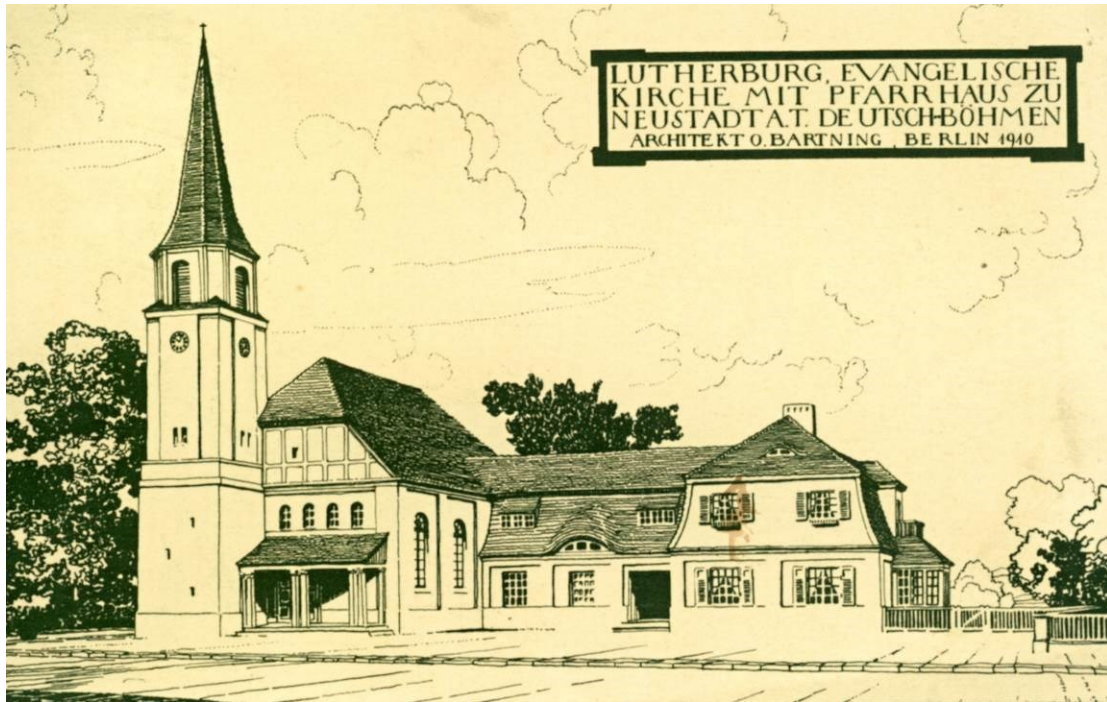
K dalším, bohužel již neexistujícím dílům Bartninga na severu Čech, patří dřevěný Lutherův dům z roku 1910, přistavěný k evangelickému kostelu ve Smržovce. Svou jednoduchou architektonickou podobou navazoval na tradiční lokální roubenou zástavbu. Stavební propojení Lutherova domu s kostelem podmínilo také změny kostelního interiéru, provedené dle architekta návrhu, stejně jako úpravy přilehlé zahrady. Lutherův dům společně s novogotickým kostelem však zanikly kolem roku 1980, kdy musely ustoupit panelové výstavbě.

¹⁶⁵ Odpor vedení města proti realizaci ve své době příliš moderní sakrální stavby se stal hlavním podnětem k sepsání knihy *Von neuen Kirchenbau*, která Bartningovi vyšla roku 1919.

Lutherův dům ve Smržovce byl přistavěn k tamnímu evangelickému kostelu roku 1910. Sloužil jako sborový dům a zároveň jako evangelická škola. Stržen v 80. letech 20. století i s kostelem. Zdroj: POMMER, Helmuth. *Als die Sterbenden und siehe wir Leben! Werden und Wachsen der evangelischen Gemeinde Morchenstern im böhmischen Isergebirge: nebst einem Bericht über das Jahr der Pfarrgemeindegründung neunzehnhundertzehn*. Morchenstern: Selbstverlag der Gemeinde, 1911

Výrazný doklad Bartningovy činnosti u nás představuje stavební komplex evangelického kostela v Novém Městě pod Smrkem. Zosobňuje architektem později plně rozvinutý a často využívaný model spojení kostela, sborového sálu a farního domu v jeden, stavebně propojený celek. Na stavbě jsou patrné vlivy historismu a tradičního regionálního stavitelství, minimalizací výtvarných prostředků ovšem velmi umně směřované k modernímu výrazu. Zajímavým akcentem je především malebné zasazení kostela do jizerskohorského podhůří, v němž stavba tvoří přirozenou krajinnou součást.

Lutherův hrad v Novém Městě pod Smrkem. Soukromá sbírka.

V nejzápadnějších Čechách, blízko hranice se Saskem pak stojí další dva kostely, realizované dle Bartningových návrhů - v Kraslicích a v Mokřínách u Aše. Kazatelská stanice augsburského vyznání vznikla v Kraslicích roku 1900 a o 12 let později si postavila vlastní kostel. Kostel v Mokřínách je pak zajímavý také okolnostmi svého vzniku, neboť v obci, podobně jako v dalších místech severních Čech, vznikaly ve stejnou dobu kostely konkurenčních konfesí. Katolický protipól Bartningovy mokřínské stavby tvořil kostel sv. Karla Boromejského, postavený téhož roku (1912) dle návrhu varnsdorfského stavitele Antona Möllera. Mokřínský kostel je zároveň poslední realizací ze série tzv. Diasporakirche nejen v Čechách, ale i v Rakousku Uhersku.

Bartninga pojilo přátelství i profesionální zájmy s řadou čelných osobností moderního uměleckého světa, ať už v rámci Arbeitsrat für Kunst, Deutscher Werkbund či Novembergruppe. Spolu s Bruno Tautem a Walterem Gropiem se snažil o vytvoření nového, reformovaného systému vzdělávání v oblasti architektury, výtvarného umění a řemesel, které později uplatnil v Bauhausu. Roku 1919 pak vydává knihu Von neuen Kirchenbau, inspirovanou myšlenkou tzv. katedrály budoucnosti (Zukunftskatedrale), idey nové náboženské stavby, schopné sjednotit tvůrčí potenciál

společnosti jako ve středověku.¹⁶⁶ Od roku 1921 architekt pracuje na návrzích a modelech tzv. Sternkirche, o tři roky později získává čestný doktorát teologie na univerzitě v Královci.

K nejvýraznějším stavbám pak patří kostel Gustava Adolfa v Berlíně (návrh 1929, stavba 1932-34), roku 1944 jeho ateliér zničen bombardováním. V rámci HEKD (Hilfswerkes der Evangelischen Kirche in Deutschland) koncipoval Bartning sérii typů tzv. Notkirche, dle kterých bylo do roku 1951 na území Německa postaveno čtyřicet tři staveb.¹⁶⁷ Roku 1947 mu vyšla kniha Erdball s podtitulem "Spätes Tagebuch einer frühen Reise".

¹⁶⁶ FRAMPTON, Kenneth. *Moderní architektura: kritické dějiny*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2004. s. 140.

¹⁶⁷ SCHRICKEL, Svenja. Die Notkirchen von Otto Bartning - eine serielle Kirchenbauproduktion der Nachkriegszeit; überlieferte Zeichen eines Neuanfanges nach dem Zweiten Weltkrieg, In: *Denkmalpflege in Baden-Württemberg Nachrichtenblatt der Landesdenkmalpflege*; 34 (2005), 4, s. 201-213.

6. Závěr

V logické návaznosti na geografickou polohu je pro sledovanou oblast charakteristická intenzivní kulturní a společenská vazba na sousední Sasko. Do jisté míry měla území na obou stranách hranice podobný charakter ve smyslu intenzivního rozvoje průmyslu a obchodu, které během druhé poloviny 19. století zapříčinily nebývalý rozkvět měst i menších sídel.

Na rozdíl od Saska ovšem v Čechách dominovala římskokatolická církev, a to i přes ztrátu svých původních pozic. Po vydání Protestantského patentu došlo k rozvoji evangelictví německého jazyka, které bylo mimo jiné iniciováno prohlášením luterství za „národní německou“ víru. V severočeské oblasti, pro kterou byla určující německá majorita, se tak konfese pevně pojila s národnostním sebeurčením. Růst evangelíků byl způsoben hlavně konverzemi katolíků a imigrací ze zahraničí. Noví německojazyční evangelíci byli převážně liberální a nacionální modernisté, kritizující stav římskokatolické církve. Alternativu vůči převažujícímu katolicismu představovala také církev starokatolická, kterou lze bez nadsázky označit za ryze specifický severočeský fenomén. Symbolický význam nově vznikajících kostelů tak můžeme z části spatřovat ve snaze o prosazení a obhájení vlastní konfese, ve vymezení se vůči zneprátelené straně.

Vývoj stylové podoby severočeských kostelů do značné míry souzní s obecným směřováním dobové architektury, a to především ve smyslu výrazné převahy historizujících modelů, u sakrální architektury navíc podprahově očekávaných, které se na přelomu století stávají terčem kritiky. Kolem roku 1900 se objevuje stěžejní myšlenka volnosti ve výběru stavebních slohů a touha po formování nových, které by lépe odpovídaly aktuálním potřebám a smýšlení společnosti: „*Tento nový sloh, jenž bude moderním, aby byl představitelem nás a naší doby, musí zřetelně přivést k výrazu patrnou změnu dosavadního cítění, blízkou úplnou zkázu romantiky a převahu rozumu.*“¹⁶⁸ Nakolik se skutečně nový sloh podařilo vytvořit je diskutabilní. Jisté je, že v procesu formování principů moderní architektury se uplatnily osobnosti s klasickým architektonickým školením, tedy s dokonalou znalostí staveb předešlých historických etap.

¹⁶⁸ WAGNER, Otto. *Moderní architektura*. Praha: Jan Laichter, 1910. Umění a řemesla; kn. 3. s. 27.

Realizace severočeských katolických novostaveb ve velké míře navazují na tradiční představy o pojetí sakrálního prostoru, drží se zažitých historizujících modelů, a to i dlouho po roce 1900. Jiná je situace v oblasti evangelických vyznání, které dávají větší prostor zapojení moderních architektonických prvků. Aktuální směřování ve smyslu vyzdvižení základní hmoty a redukce formy je kombinováno s tradičními kamennými či dřevěnými prvky, s odkazy k lidovému stavitelství. Moderna se setkává s tradicí a toto setkání nabývá svébytných forem, pro přelom století plně charakteristických. Modernost však není pouze vkladem výtvarným, neboť její projevy lze jasně sledovat také v užití novátorských konstrukčních prvků, jako jsou skořepinové klenby či ocelové konstrukce krovů. Důraz je dále kladen na praktickou a funkční stránku užívání kostelů, na dostatečné osvětlení, zajištění vytápění či na akustické vlastnosti prostoru. Komunita sboru a její prožitek, kterým byla do té doby věnována pozornost pouze minimální, tak nabývají nových významů a dostávají se do popředí pozornosti architektů. Nově se tedy objevuje sociologický a psychologický aspekt sakrální architektury, důraz na prožitek a komfort uživatelů. Celkové zjednodušení a sjednocení prostoru pak souzní jak s požadavky liturgickými, tak s aktuálními vlnami architektonického projevu. V dané souvislosti můžeme snad uvažovat také o hlubší provázanosti prostoty evangelické architektury na straně jedné s jejím formálním omezením, vycházejícím z dlouhodobého zákazu evangelictví i ze stavebních omezení Tolerančního patentu na straně druhé. V podobě evangelických kostelů lze spatřovat naplnění liturgických potřeb i symbolických významů, jejichž výslednicí je intenzivně přítomné úsilí o tvůrčí inovaci, v němž dochází k přechodu od „...precizního stylového odkazu k nejisté asociaci, od klasického řádu k volně členěné stavební hmotě, od objektivní reprezentace k ryzímu architektonickému znaku.“¹⁶⁹

V předcházejících kapitolách byl vyzdvižen zásadní vliv saského prostředí na sakrální produkci severních Čech. Import architektonických návrhů saských tvůrců i finanční podpora německých spolků určená na stavbu nových kostelů v mnohém podměnily jejich podobu i společenský význam. Otázkou zůstává, jakým směrem by se vývoj sakrálních staveb ubíral bez těchto určujících zahraničních faktorů. Lze předpokládat, že počet novostaveb by nejspíš nebyl tak markantní. Co se stylové otázky týká,

¹⁶⁹ STABENOW, Jörg. Staumaer und Monument. Die Talsperre Klingenberg, ein Werk des Architekten Hans Poelzig, in: *Architektura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst*, 1997, s. 183–199.

pravděpodobně by směřoval spíše k přejímání tradičních historizujících modelů bez výraznějšího zájmu o moderní výtvarný vklad. Bližší provázání zahraničních vzorů s lokální produkcí se prozatím nepodařilo konkrétněji prokázat. U sledovaných severočeských architektů je nicméně velmi patrný silný příklon k domácí stavitelské tradici, k ožívování barokních modelů, které se jinak v oblasti sakrální architektury přelomu 19. a 20. století v širší míře neuplatňují.

Prvotním impulzem ke studiu daného tématu se stal především terénní průzkum severočeských kostelů a jejich, v mnoha případech, tristní stavebně-technický stav. V posledních desetiletích sice dochází k postupným obnovám některých sakrálních památek, nicméně řada z nich nadále zůstává bez patřičné ochrany či zajištění alespoň základní péče. Ve srovnání s obdobím před rokem 1945 je řada lokalit o poznání méně osídlena, a tak i v rámci plánovaných obnov zůstává budoucí využití sakrálních staveb nejisté. Opuštěné kostely se tak ocitají v ohrožení úplného zániku, který vždy znamená ztrátu nejen pro konkrétní lokalitu, ale také definitivní vymazání dalšího historického dokladu spoluvytvářejícího specifický charakter regionu. Přínos předložené práce tak snad může být spatřován také v zachycení mizejících staveb, které ve své době tvořily přirozenou součást jak rázu městské krajiny, tak každodenního života jejích obyvatel.

7. Výběrový katalog kostelů

Katalog obsahuje vybrané stavby katolických, evangelických a starokatolických kostelů, které vznikl mezi lety 1864 a 1934. Jednotlivá hesla jsou řazena dle doby vzniku. Na počátku je vždy tabulka základních dat, následuje načrtnutí okolností vzniku kostela, jeho urbanistické vazby, architektonický popis a celkové hodnocení z hlediska umělecko-historického a stavebně-technického u dosud stojících staveb.

7.1. Evangelický kostel v Liberci

Liberec (Reichenberg), okres Liberec

Evangelický kostel, zasvěcení není známo

Architekt: Gustav Sachers (Liberec)

Stavba: 1864-1868

Lokace: náměstí Českých bratří, původně Lindenplatz

Základní kámen: 19. dubna. 1864

Svěcení: 21. října 1868

Demolice: 26. května 1976

Historické fotografie evangelického kostela v Liberci, vlevo z přelomu 19. a 20. století, vpravo z 30. let 20. století. Zdroj: soukromá sbírka.

Liberecké evangelický sbor vznikl díky přílivu nových obyvatel ze Saska v roce 1850. Původně kazatelská stanice jabloneckého sboru se v roce 1862 stala filiální a v následujícím roce založila sbírku na stavbu vlastního kostela.¹⁷⁰ Během prvních let

¹⁷⁰ Die evangelische Kirche zu Reichenberg (IV.). In: *Reichenberger Zeitung* 9, 18. 10. 1868. s. 1.

se komunita scházela v pronajatých prostorách, hrabě Clam-Gallas posléze přislíbil pozemek na budoucí stavbu, a to za menší finanční náhradu.¹⁷¹

Přes protesty obyvatel vznikl kostel ve středu tehdejšího Lipového náměstí (Lindenplatz), kolem kterého se rozkládalo klasicistní zahradní město Kristiánov. V poměru k maximálně patrovým domům budovaným na přelomu 18. a 19. století stavba představovala skutečně výraznou dominantu, a to i v dálkových pohledech díky umístění na vyvýšené lokalitě.

Na trojlodní kostel navazoval z jihu odsazený polygonální presbytář a ze severu přiléhal rizalit osově situované věži, v jejíž spodní části se nacházela vstupní předsň. Exteriér členil systém štíhlých opěráků, každou osu pak ve spodní části prolamovala nízká, půlkruhově ukončená zdvojená okna a vrchní část vysoká okna gotizující. V interiéru se uplatnila empora oddělující boční lodě, tvořená litinovou konstrukcí. Nad bočními částmi přízemí probíhal rovný překlád, nad kterým se pak zvedaly subtilní pilastry vynášející půlkruhovou arkádu. Pravděpodobně se jednalo o vloženou kovovou konstrukci, tedy princip v dané době známý především z oblasti industriální architektury. Prostor završoval plochý strop s dřevěným kazetováním.

Původní podoba interiéru kostela před rokem 1976, kdy byl demolován. Zdroj: NPÚ, ÚOP v Liberci.

Jednalo se Sachersovu první velkou realizaci v Liberci, která nezapře jeho školení v Mnichově, konkrétně inspiraci univerzitním kostelem sv. Ludvíka od Friedricha von

¹⁷¹ NEŠPOR 2006. s. 263.

Gärtnera. Společné rysy má také s varnsdorfským starokatolickým kostelem, kterému je věnováno následující katalogové heslo.¹⁷² Na stavbě se uplatňovala kombinace novogotických (okna s hrotitými oblouky) a novorománských prvků (trpasličí galerie). Shodné stylové řešení je patrné i na historických fotografiích mobiliáře, přičemž křtitelnice byla situována na střední ose pod schody do presbytáře a kazatelna při levém pilastru vítězného oblouku.

Na konci 60. let 20. století byl učiněn pokus o záchranu zchátralého kostela, a to jeho přestavbou na koncertní síň. K realizaci záměru ovšem nedošlo a kostel byl bez náhrady stržen roku 1976.

Svatopluk Technik představil několik návrhů na úpravu kostela na koncertní síň Zdroj: SOkA Liberec, Fond Městský národní výbor Liberec, III. Projektová a technická dokumentace, dokumentace staveb, Přestavba evangelického kostela v Liberci na koncertní síň, studie SPŠ V Liberci, 1970–1971, inv. č. 497, sign. 22.

7. 2. Starokatolický Kristův kotel ve Varnsdorfu

Varnsdorf (Warnsdorf), okres Děčín

Starokatolický Kristův kostel (Christuskirche), od roku 1996 nově vysvěcen jako kostel Proměnění Páně

Stavitel: Gustav Stolle

Lokace: Tyršova ulice, dříve Schürzberg

Svěcení: 21. prosinec 1874

Stavba fary: 1880-81

Výzdoba: oltářní socha Krista od Vincence Pilze (1882), reliéf Svatých tří králů od téhož umělce

¹⁷² ZEMAN 2011. s. 46.

Iniciátorem prvního veřejného shromáždění proti dogmatům I. vatikánského koncilu byl varnsdorfský duchovní Anton Nittel, který byl také 16. března 1872 zvolen prvním starokatolickým farářem. Jeho příznivci založili v září 1871 Katolický spolek (sic!), který sdružoval městské prominenty včetně továrníků, starosty či okresního hejtmána. Spolek představoval platformu pro jednání o starokatolických zájmech, k oficiálnímu uznání varnsdorfské starokatolické obce, vůbec první v českých zemích, došlo ovšem až 18. října 1877.

První starokatolické schůze a bohoslužby se konaly v obchodním domě Franze Richtera, který posléze zakoupil a sboru daroval pozemek na stavbu kostela na Schürzově kopci (1872). Stavba vznikla dle návrhu Gustava Stolleho z Varnsdorfu, kterému bylo svěřeno také její vedení, jak se dočteme na kartuši ve vstupní předsíni. Slavnostního svěcení stavby dne 21. prosince 1874 se zúčastnilo přes 4000 lidí. V souvislosti s přesunutím biskupství do Varnsdorfu (1897) byl kostel prohlášen za katedrální chrám starokatolické církve v Rakousku. Do vzniku místního evangelického kostela roku 1905 se zde konaly také bohoslužby augsburského vyznání.

Varnsdorf: historická pohlednice starokatolického kostela přibližně po roce 1900 (soukromá sbírka) a jeho současná podoba. V pravé části je patrná sedlová střecha fary budované v letech 1880 až 1881. Foto: autorka 2016.

Kostel vznikl na vyvýšeném místě nad údolím Mandavy. Obklopuje ho volná, parkově upravená plocha, rozprostírající se mezi dnešními ulicemi Tyršova a Ležácká. Trojlodní stavbě založené na podélném půdorysu dominuje osově situovaná věž vstupního průčelí, ve spodní části hranolová, která posléze přechází v půdorysný polygon, a je završená kuželovou helmicí. Podélný kubus lodi člení předsazený sokl, na který navazují hladké lisény. Vrchní částí lisénových rámců probíhá obloučkový vlys, každý rámeček je pak prolomen vysokým a úzkým půlkruhovým oknem v profilované špaletě. Shodná okna se uplatňují také na vstupním průčelí a v kubusu

věže. Přízemím věže se vstupuje do kostelní předsíně, z níž vedou schody na varhanní krucht. Plochostropou loď kostela lemují empory bočních lodí, vynášené zdvojenými pilastry. V polygonálním presbytáři je osazen původní oltář s mírně podživotní alabastrovou figurou Krista a dále vyřezávaná kazatelna, na niž vede schodiště ze sakristie. Na začátku 80. let 19. století byla vedle kostela zbudována fara, sloužící svému účelu dodnes.

Interiér starokatolického kostela ve Varnsdorfu: vlevo fotografie původního stavu po roce 1900 ze sbírky Oblastního muzea v Děčíně, pobočka Varnsdorf. Vpravo podoba současného stavu s pozdějšími stavební úpravy, při nichž zanikla klenba a původní arkády empor. Foto autorka 2016.

Při srovnání s historickými fotografiemi je patrné, že kostelní exteriér se dochoval v poměrně intaktním stavu. Výraznější stavební úpravy zasáhly ovšem do interiéru, v němž je patrných několik stavebních fází – první přibližně ze 30. let 20. století (dochovaný soubor dveřních výplní na emporách a v předsíni) a dále úpravy z druhé poloviny 20. století, které bohužel zásadním způsobem změnily původní charakter stavby. Především došlo ke snesení původní klenby, která byla nahrazena plochým dřevěným stropem a k přeštukování a obložení zdvojených pilastrů včetně hlavic. Celkové zjednodušení a redukce originálních forem a tvarosloví vedly k částečnému zániku autentického architektonického a stylového konceptu, prostor lodi tedy vyznívá poněkud stroze a utilitárně. Dochoval se ovšem zajímavý soubor původního novoklasicistního mobiliáře zahrnující oltář, kazatelnu, křtitelnici, varhany a dřevěný kříž. K nejkvalitnějším dílům jistě patří oltářní mramorová socha Krista v mírně podživotní velikosti od autora Vinzenze Pilze.¹⁷³

¹⁷³ Varnsdorfský rodák Vinzenz Pilz studoval sochařství na vídeňské akademii u Josefa Kässmanna a Franze Bauera. Absolvoval pětileté stipendium v Římě a další studijní cesty do Francie a Holandska. Od roku 1849 byl členem vídeňské umělecké akademie a spolupracoval především s architektem Theofilem Hansenem. Sochařova díla zdobí reprezentativní

7. 3. Starokatolický kostel Nanebevstoupení Páně v Desné

Desná (Dessendorf), okres Jablonec nad Nisou

Starokatolický kostel Nanebevstoupení Páně

Návrh a vedení stavby: Stefan Umann (Polubný)

Lokace: Březový vrch (Birkalberg), Sokolská ulice

Základní kámen: 22. září 1889

Svěcení kostela: 19. října 1890 (datum tesané v kameni opěráku vlevo od vstupu)
správcem biskupství A. Czechem z Vídně

Svěcení fary: 28. srpna 1898

Výzdoba: oltářní obraz od malíře Waltera Sturma, Rychnov

Pohlednice z počátku 20. století s panoramatickým pohledem na desenský kostel se starokatolickou farou. Zdroj: soukromá sbírka.

Desná byla významným centrem starokatolicismu nejen pro Jablonecko, ale i pro celou širší oblast Jizerských hor.¹⁷⁴ V údolí řek Kamenice a Desné, konkrétně v

monumentální stavby vídeňské Ringstrasee, v čele s budovou parlamentu. Pilz zemřel ve Vídni roku 1896. MATURA, R. Pilz, Vinzenz (1816–1896), Bildhauer. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Dostupné z: <http://www.biographien.ac.at/oeb1?frames=yes>.

¹⁷⁴ SOA Litoměřice, pobočka Jablonec nad Nisou, fond Náboženské obce na Jablonecku 1892–1945, skupinový inventář, s. 1–2.

Potočné a v Horním Maxově, se roku 1883 konaly první starokatolické bohoslužby, sloužené většinou v restauračních sálech. K bohoslužbám dojížděl varnsdorfský farář Nittel, jehož působivá kázání v mateřském jazyce podnítila hromadné přestupy ke starokatolíkům, a to včetně občanů nejváženějších – předních průmyslníků, desenského starosty a většiny radních. Podobně jako v blízkém Jablonci ovšem měla obec problém s oficiálním uznáním, které bylo úřady opakovaně zamítáno, a fungovala tedy pod názvem Spolek starokatolických přátel pokroku. Spolek na oficiální úrovni zastupoval místní starokatolíky spadající pod varnsdorfskou farnost, a to až do uznání vlastní obce v roce 1907.¹⁷⁵ Z peněz získaných veřejnou sbírkou začal Spolek s realizací plánovaného kostela na tzv. Březovém vrchu (Birkalberg), kde již dříve spravoval starokatolický hřbitov.¹⁷⁶ Stavba, navržená a vedená Stefanem Umannem z Polubného, ovšem musela být prezentována jako spolkový dům, neboť úřady stavbu kostela nepovolily. Svěcení základního kamene se konalo 22. září 1889, dokončený kostel pak světil správce biskupství Amandus Czech, a to 19. října 1890, což je také datum vytesané na jednom z kamenů opěráku vlevo od vstupu. Slavnostní brožura vydaná ke svěcení kostela byla ovšem, vzhledem k nepříznivým vztahům s úřady, konfiskována.¹⁷⁷ Roku 1900 byl kostel vymalován, následně došlo k instalaci elektrického osvětlení a k umístění věžních hodin. Stavbu zároveň využíval místní evangelický sbor, neboť v Desné fungovala kazatelská stanice augsburského sboru v Jablonci nad Nisou.¹⁷⁸

Dílem 6000 marek přispěla paní von Rath z Bonnu. Roku 1900 byl kostel vymalován, došlo k instalaci elektrického osvětlení a umístění věžních hodin. Až v září 1897 byla obec oficiálně rozdělena na desenskou a jabloneckou, od roku 1908 pak fungovala také filiální obec Josefův Důl – Maxov. Kostel využíval také místní evangelický sbor, neboť v Desné fungovala kazatelská stanice augsburského sboru v Jablonci nad Nisou.¹⁷⁹

¹⁷⁵ KOLÁČEK 2006. s. 76.

¹⁷⁶ NEŠPOR/VOJTÍŠEK 2016. s. 547.

¹⁷⁷ NEŠPOR/ALTOVÁ 2009. s. 119.

¹⁷⁸ Ibidem. s. 119.

¹⁷⁹ NEŠPOR/ALTOVÁ 2009. s. 119.

Současná podoba interiéru desenského kostela se zachovaným souborem původního mobiliáře. Foto autorka 2017.

Kostel se tyčí vysoko nad obcí v dnešní Sokolské ulici na skalním ostrohu, pod nímž protéká Bílá Desná. Jižním, vstupním průčelím završeným věží dominuje širšímu krajinnému rázu. Jednolodní kostel uzavírá na severu polygonální presbytář, při vstupu je situována osově posazená čtyřboká věž, završená jehlancovou střešou.¹⁸⁰ Loď kostela člení čtyři pole prolomená okny s hrotitými oblouky, prostor uzavírá plochy dřevěný strop s podbíjeným fabionem. Exteriér je doplněn opěrnými pilíři mezi okny a v nároží lodi i věže. V interiéru je dochován ucelený soubor mobiliáře řešeného v neogotickém stylu - kazatelnu, oltář, varhany a lavice vyrobili místní řemeslníci a členové obce Oltářní obraz s postavou Krista pochází z dílny malíře Waltera Sturma z Rychnova. Na varhanní kruchtě se z lodi kostela vystupuje točitým litinovým schodištěm. Z části se dochovala také původní výmalba, ovšem s novějšími úpravami a poškozením způsobeným novodobou instalací elektro rozvodů. Zajímavá je kombinace užitých různorodých struktur a materiálů v exteriéru: hrubší kamenný obklad soklu, hladká omítka ploch a ornamentů, kamenné články opěrných pilířů a okenních parapetů. Barevnost je řešena v kombinaci světlého okru v plochách a šedobílé na plastických prvcích.

¹⁸⁰ POCHE, Emanuel a kol. *Umělecké památky Čech 1*. Praha: Academia, 1977. s. 255.

Na stavbě se uplatňuje neoslohové architektonické členění kombinující neorománské a neogotické prvky (sdružená okna, hrotité oblouky, obloučkový vlys, vnější systém opěrných pilířů). Konstrukce je dlouhodobě poškozována zatékáním a vzlínající vlhkostí. Přesto, že dochází k postupné obnově (výměna oken lodi, částečná výměna střešní krytiny, repase vitrají presbytáře), zůstává stav exteriéru kritický, a to především vzhledem k chybějícím rozsáhlým plochám omítek a narušení struktury zdiva.

7.4. Evangelický kostel v Duchcově

Duchcov (Dux), okres Děčín

Evangelický kostel Martina Luthera (Martin-Luther-Kirche)

Architekti: Julius Schilling a Wilhelm Gräbner

Stavitel: W. Kowarschik (Straky)

Lokace: západní břeh rybníka Barbora, Školní ulice

Základní kámen: 12. listopadu 1899

Svěcení: 20. dubna 1902

Původní plánová dokumentace z roku 1899. Zdroj: Monografie Duchcovska: *Duchcovská harmonie*, 9. Duchcov: SPMD Kapucín, 1999. Nepag.

Roku 1894 byla do Duchcova přeložena neoficiální kazatelská stanice sboru v Teplicích, při které vznikl Spolek pro stavbu kostela. Po jeho dostavbě byla obec roku 1903 prohlášena farním sborem. Stavba vznikla dle návrhu drážďanských

architektů Schlillinga a Gräbnera ve stylu rostlinné secese v kombinaci s historickými prvky.¹⁸¹

Duchcovská jednolodní stavba s půlkruhovým presbytářem a asymetricky posazenou věží v sobě snoubí tradiční i moderní prvky. Tak například vertikálnost věže s útlými okny odkazuje ke gotickým vzorům, profilovaná helmice pak spíše k renesančnímu fortifikačnímu stavitelství. Za zcela moderní a na svou dobu v daném území novátorské řešení lze považovat plošně řešené fasády ponechané bez jakéhokoli členění, v nichž je právě plocha samotná povýšena na hlavní výrazový prostředek, jehož hrubozrný povrch doplňují hladké pásy okenních šambrán. Elegantní zaoblení jihozápadního nároží přechází do plošně řešeného vstupního průčelí, v němž se, vzhledem k jeho funkčnímu i pohledovému významu, koncentrují ornamentální prvky. Dvojitou arkádu vstupu vynáší masivní sloup s dekorativní tesanou hlavicí, osově nad ním je prolomeno rozsáhlé rozetové okno varhanní kruchty inspirované secesními liniemi a průčelí vrcholí neorenesančně profilovaným obloučkovým štítem završeným kamenným dekorem.

Fotografie kostela krátce po jeho dostavbě. Zdroj: Monografie Duchcovska: *Duchcovská harmonie*, 9. Duchcov: SPMD Kapucín, 1999. Nepag.

Střídmost exteriéru pokračuje i ve vnitřních prostorách stavby, v jejímž elementárním traktování působí především dřevěné prvky odkazující k lidovému stavitelství

¹⁸¹ NEŠPOR/ALTOVÁ 2009.

v kombinaci s jemným, precizně zvládnutým štukovým a kamenným reliéfním dekorem, uplatněným na hlavicích. Étericky působící klenbu tvoří železobetonová skořepina s vloženou trámovou, z prostoru lodi vizuálně uplatněnou konstrukcí. Celkové vyznění stavby coby dominanty okolní krajiny podporuje její situování na západním břehu rybníka Barbora, v bývalém prostoru městských pastvin.¹⁸² Malebnost secesních linií a až senzuálně působícího ornamentu dodává stavbě, i přes její nemalé měřítko, na lehkosti a jemnosti, které se zároveň snoubí s kompaktností řešení, založeném na ryze jednoduchých prostředcích.

Interiér duchcovského kostela: vlevo detail tesané hlavice, vpravo pohled směrem k varhanní kruchtě. Foto autorka 2014.

7.5. Evangelický kostel v Hrobu

Hrob (Klostegrab), okres Teplice

Evangelický kostel Vzkříšení

Architekti: Julius Schlilling a Wilhelm Gräbner

Lokace: Rybniční ulice

Základní kámen: 12. prosince 1900

Svěcení: 20. dubna 1902

Svěcení zvonů: 3. listopadu 1901

¹⁸² Alena SELNEROVÁ et al., *Sakrální architektura 20. století v Ústeckém kraji*, Ústí nad Labem 2017, s. 62.

Evangelický kostel v Hrobu: pohled na vstupní průčelí a detail meziokenního pilastru. Foto autorka 2015.

Kostel vznikl jak připomínka původní evangelické stavby, která byla vypálena a pobořena v roce 1617. Jeho fasáda z masivních, hrubě tesaných porfyrových kamenných kvádrů v mnohém odkazuje na architekturu sousedního Saska, kde se ovšem uplatňují především pískovcové exteriéry. Opět se zde, podobně jako v Duchcově, setkáváme s podélnou lodí završenou odsazeným, půlkruhovým presbytářem prosvětleným řadou podélných sdružených oken. Štíhlá věž s gotizujícími opěráky a chrličí dominuje střední ose vstupního průčelí, její spodní část lemují arkádová předsíň, opisující polygonální věžní půdorys. Kamenný povrch s tesaným figurálním, rostlinným i secesně abstraktním ornamentem působí masivně a kostelu jinak drobnějšího měřítka dodává celkový dojem pádné masivnosti a monumentality. Divoká dekorativnost kamenného ornamentu (dílo sochaře G. Waltra) působí zároveň dramaticky i romanticky, coby aluze středověkých hradů či skalních sídel. V detailu dekoru ze světlého pískovce můžeme snad spatřovat také odkazy na iroskotské umění předrománské doby. Hrubě tesaný kámen fasád i pitoreskní figury chrličů z jemnozrného pískovce a především pak kamenná polygonální věž mají ve svém materiálovém a stylovém řešení mnoho společného s již nestojícím a ve své době o mnoho rozsáhlejším kostelem v Trnovanech, dílem týchž architektů.

Detail vítězného oblouku a klenby presbytáře se zbytkem původní modré výmalby. Vpravo klenutí lodi skořepinovou armabetonovou klenbou. Foto autorka 2015.

V návaznosti na bohatý, bujný exteriér překvapí vnitřní pojetí hrobského kostela, které je řešeno poměrně jednoduše, a v němž dochází ke zklidnění vizuálního jazyka architektury na základní formy a tvary bez výraznějšího dekorativního vkladu. Současný torzální stav kostela dává nahlédnout do principu konstrukčního řešení, neboť pod opadanou omítkou jsou patrné železné pruty, mezi nimiž je tažena tenká železobetonová skořepinová klenba, kovovými táhly kotvená k dřevěné konstrukci krovu. Dalším, na svou dobu ryze moderním prvkem, je systém podlahového vytápění, ovládaný ze suterénních prostor kostela, v nichž je umístěn centrální kotel a otopné roury ústící do podlahy stavby, celý systém je však dochován pouze torzálně.

7. 6. Starokatolický kostel Povýšení sv. Kříže v Jablonci nad Nisou

Jablonec nad Nisou (Gablonz an der Neisse), okres Jablonec nad Nisou

Starokatolický kostel Povýšení sv. Kříže

Architekt: Josef Zasche (Jablonec nad Nisou)

Stavitel: Emilian Herbig (Jablonec nad Nisou)

Lokace: nám. Boženy Němcové

Stavební povolení: 11. června 1900

Základní kámen: 18. srpna 1900

Svěcení: 8. listopad 1902

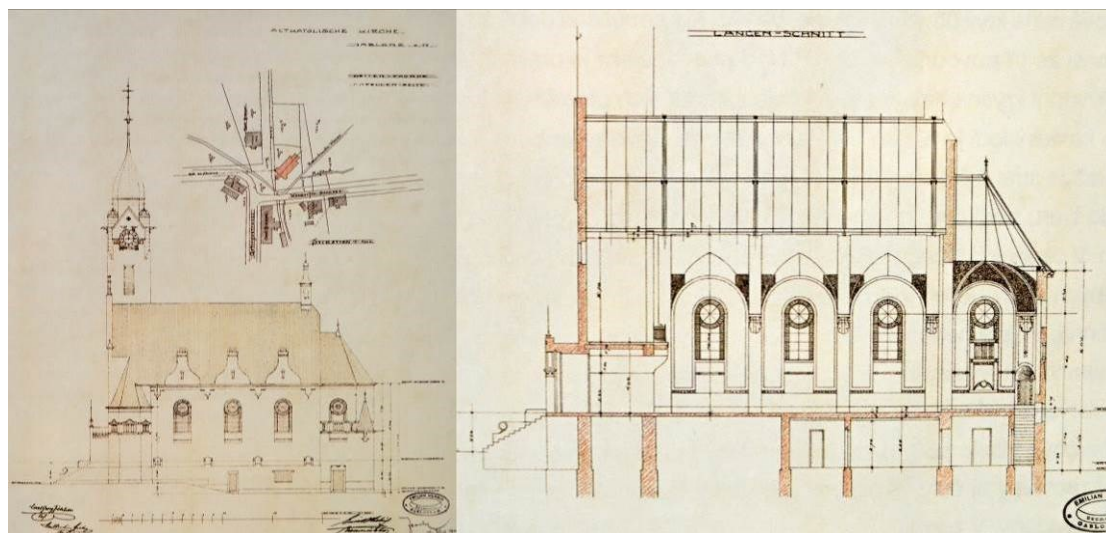
Dobová pohlednice kostela Povýšení sv. Kříže v Jablonci nad Nisou krátce po dostavbě (soukromá sbírka) a současná podoba stavby (foto autorka 2017).

Jablonečtí starokatolíci spadali původně pod pastorační území v Desné, spravované z farní obce Varnsdorf. Vzhledem k opakovaně zamítaným žádostem o zřízení samostatné obce vznikla v Jablonci místní odnož Spolku starokatolíků v Rakousku. První bohoslužba se konala roku 1885 za účasti faráře Schuberta z Desné, do Jablonce dojížděl také duchovní Nittel z Varnsdorfu. K bohoslužbám byl starokatolíkům příležitostně propůjčován jablonecký evangelický kostel. Z původních 200 členů vedených v roce 1885 se jejich počet za následující čtyři roky zvedl na 1200. K roku 1899 získali starokatolíci za 6000 zlatých pozemek ve východní části města, na němž došlo 18. srpna následujícího roku ke slavnostnímu položení základního kamene. Datum nebylo vybráno náhodně, neboť se vázalo k 70. narozeninám císaře Františka Josefa I. Hlavní zdroj financí na zakoupení pozemku věnoval obci její významný člen, exportér Josef Scheibler. Ze svých zdrojů uhradil také dvě třetiny celkových nákladů na stavbu, které činily 92 000 korun. Výběr architekta pravděpodobně souvisel se souběžně vznikajícími Zscheho návrhy pro katolický kostel na dnešním Horním náměstí, který byl ovšem realizován až počátkem 30. let 20. století.¹⁸³ Starokatolický kostel tak představoval první Zscheho větší realizovanou stavbu v době, kdy bylo mladému architektovi necelých třicet let. K definitivnímu povolení

¹⁸³ KOBER, Jan et al. *Kapitoly ze stavebního vývoje Jablonce nad Nisou*. Jablonec nad Nisou: Informační centrum Městského úřadu v Jablonci nad Nisou ve spolupráci s Městskou galerií MY a Spolkem přátel města Jablonec nad Nisou, 2004. s. 25.

samostatné farnosti došlo ovšem až v březnu 1907, tedy po velmi dlouhých dvaceti dvou letech od podání první žádosti o její zřízení.

Z dobových pohledů je patrné, že stavba vznikla jako vědomá dominanta oblasti definované především přízemní architekturou venkovského typu. Na novostavbu kostela následně architektonicky navázala zástavba přilehlé Husovy ulice se souborem obytných domů Josefa Scheiblera čp. 1773 až 1776, budovaným mezi lety 1903 a 1904 dle návrhu architekta Roberta Hemmricha. Díky romantizujícímu duchu doplněnému secesními liniemi tak vznikl mimořádně cenný urbanistický a stylový celek, pointovaný štíhlou věží kostela. Vila stojící nejbliže ke kostelu pak sloužila jako starokatolická fara.

Plánová dokumentace Josefa Zascheho z července 1900. Zdroj: Archiv starokatolické fary v Jablonci nad Nisou.

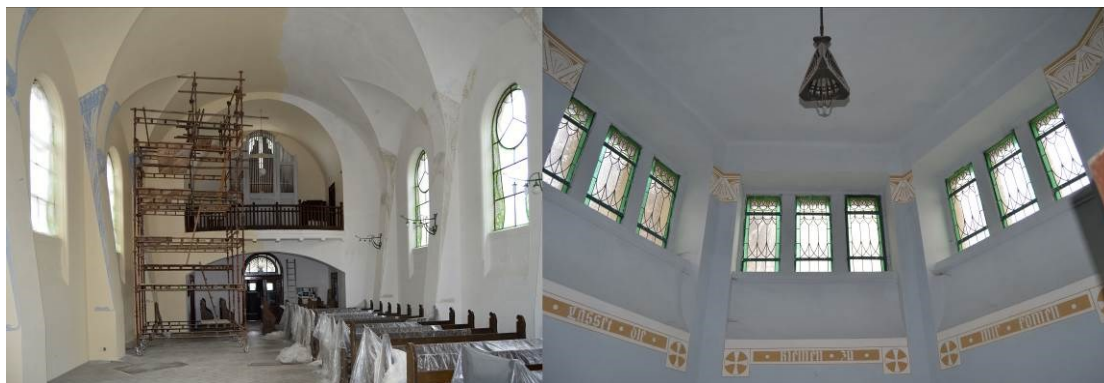
Jednolodní orientovaná stavba má polygonálně ukončený presbytář a hranolovou, mírně kónicky se zužující věž při vstupním průčelí. Zvlněná linie hlavního štítu rezonuje v drobnějším měřítku také na boční trojici vikýřů. Prostor lodi je dělen na tři pole, meziokenní pilíře mají kónické tvary, které vyvolávají dojem, že loď má tvar zužující se podkovy.¹⁸⁴ Pilíře s jemným štukem přechází plynule do skořepinové klenby, zcela tedy absentuje tradiční architektonické členění s hlavicemi a kladí.

K hlavním rysům patří důraz na asymetrii hmot skládaných kolem kostelní lodi, tj. věže či boční křtící kaple. Fasády jsou záměrně oprostěny od dobově obvyklého

¹⁸⁴ BLÁHA, Jiří. Restaurování nástěnných maleb ve starokatolickém kostele Povýšení sv. Kříže v Jablonci nad Nisou. In *Fontes Nissae* 2016, roč. XVII, č. 1, s. 96.

historizujícího architektonického členění, na stavbě se naopak uplatňují rozsáhlé hladké plochy, doplněné dekorem proškrabovaným do omítky.

V suterénu kostela byla situována kotelna s přilehlým skladištěm uhlí a dále jednopokojový byt s kuchyní, schodištěm propojený s prostorem sakristie.

Interiér jabloneckého kostela během rekonstrukce vnitřní výmalby. Vlevo pohled lodí směrem k varhannímu kůru, vpravo křestní kaple. Foto: autorka 2016.

Kostel Povýšení sv. Kříže představuje vůbec jedinou stylově čistou secesní sakrální stavbu jak na našem území, tak v širším středoevropském kontextu. V přehledu kostelů starokatolické církve, které se povětšinou drží tradičnějších klasicizujících či neogotických forem, je jablonecké, čistě secesní řešení zcela ojedinělé, stejně jako v dobové produkci sakrálních novostaveb vůbec. Secesí ráz je kombinován s odkazy na středověkou architekturu, patrnými například ve štíhlé věžní siluetě. Prvky převzaté ze soudobých obytných staveb, lze sledovat na příkladu rizalitu křtící kaple s průběžným pásem oken, dobově aktuální je také užití armabetonové skořepiny k zaklenutí stavby.

V posledních dvou letech proběhlo restaurování vnitřní výmalby presbytáře, na nějž navazují práce v lodi, která byla skryta pod novodobějšími nátěry. Návratem k původní decentní šedo modro bílé barevnosti došlo k obnově někdejšího barevného souzvuku, který ideálním způsobem doplňuje až senzualně pojatý florální štukový dekor s motivem větvoví. Kostelu se, díky velmi dobře fungující místní obci, dostává průběžné údržby a postupné rehabilitace původního stavu.

7.7. Evangelický kostel ve Varnsdorfu

Varnsdorf (Warnsdorf), okres Děčín

Evangelický Mírový kostel (Friedenskirche), neoficiální označení „Červený kostel“

Architekt: Woldemar Kandler (Drážďany)

Návrh: duben 1903, radou města schválen v prosinci 1903

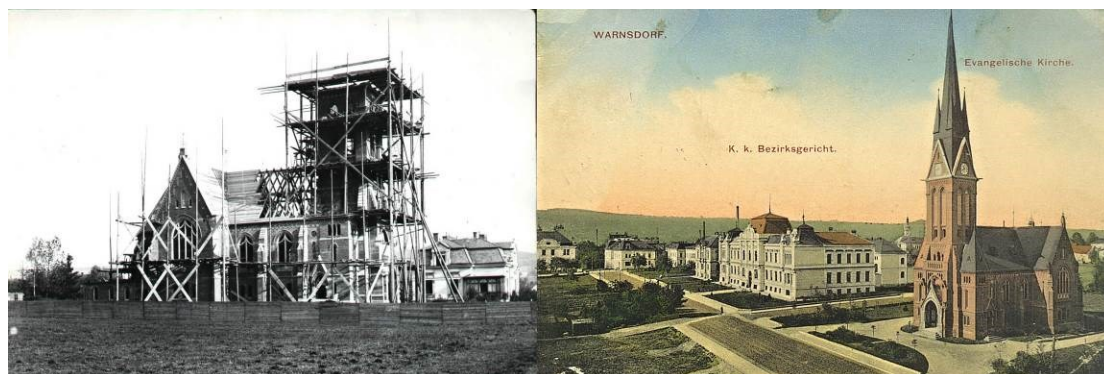
Stavitel: Johannes Edettildner (?)

Lokace: ulice T. G. Masaryka

Základní kámen: 16. května 1904

Svěcení: 3. prosince 1905

Svěcení varhan: 25. května 1906

Fotografie ze stavby evangelického kostela (1904) a pohlednice z doby krátce po jeho dokončení. Zdroj: Soukromá sbírka.

V roce 1871 se varnsdorfský evangelický sbor stal kazatelskou stanicí spadající pod Rumburk. Provizorně se scházel ve starokatolickém kostele a roku 1896 byl povýšen na filiálku. V souvislosti s povýšením Warnsdorfu na město roku 1903 bylo rozhodnuto o stavbě evangelického kostela, od téhož roku také sbor fungoval jako samostatný.¹⁸⁵

Stavba z režného zdiva dle návrhu drážďanského architekta Woldemara Kandlera odkazuje k severoněmeckým historickým vzorům. Jednolodní kostel s křížením stojí na půdorysu latinského kříže. Na jeho severní straně je přisazen polygonální presbytář s asymetricky situovanou sakristií, vstupní části dominuje výrazná věž s nižšími věžemi po stranách. Na stavbě se uplatňuje dvojitě členění svislých konstrukcí, s nižšími sdruženými okny prosvětlujícími prostor pod emporami a vysokými gotizujícími okny se záclonovou kružbou. Interiér člení dřevěné empory po obou stranách lodi a v bocích lodi příčné. Prostor je klenut křížovou klenbou s pasy. Klenební žebra a pasy jsou skládány z pohledově uplatněného cihlového zdiva, plochy mezi nimi jsou omítané. V klenutí presbytáře se dochovala část původní výmalby, na svém původním místě jsou také oltář a kazatelna osazená na levém

¹⁸⁵ NEŠPOR/ALTOVÁ 2009. s. 490.

pilastru vítězného oblouku. Kostel byl vytápěn systémem podzemního topení, zbytky původního kotle jsou torzálně dochovány v suterénním prostoru. Stavba je dlouhodobě bez užívání a údržby, a konstrukce tak podléhá postupné degradaci.

Průhled lodí s dřevěnými emporami a křížovým zaklenutím. Vpravo detail původní výmalby klenby presbytáře. Foto autorka 2014.

7.8. Katolický kostel sv. Karla Boromejského ve Varnsdorfu

Varnsdorf (Warnsdorf), okres Děčín

Katolický kostel sv. Karla Boromejského (Karl-Borromeus-Kirche, Karlskirche)

Architekt: Anton Möller (Varnsdorf)

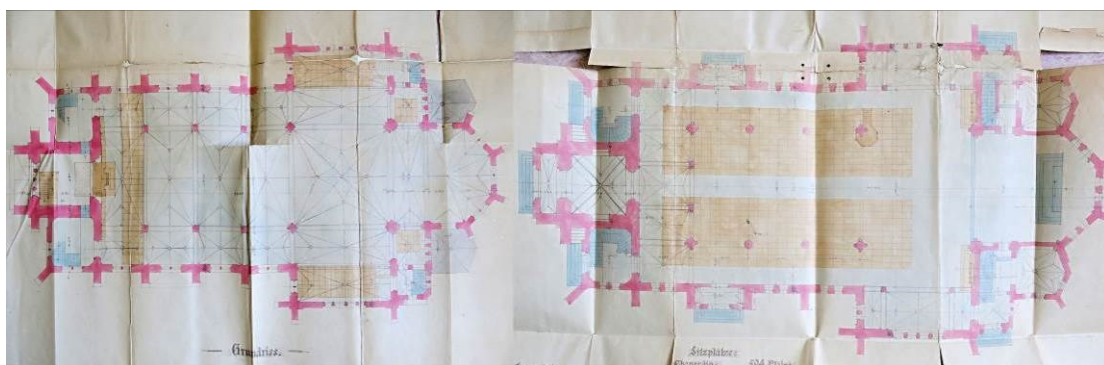
Návrh: červen 1903, radou města schválený v dubnu 1904

Stavitel: Franz Rott

Lokace: roh Karlovy a Kostelní ulice

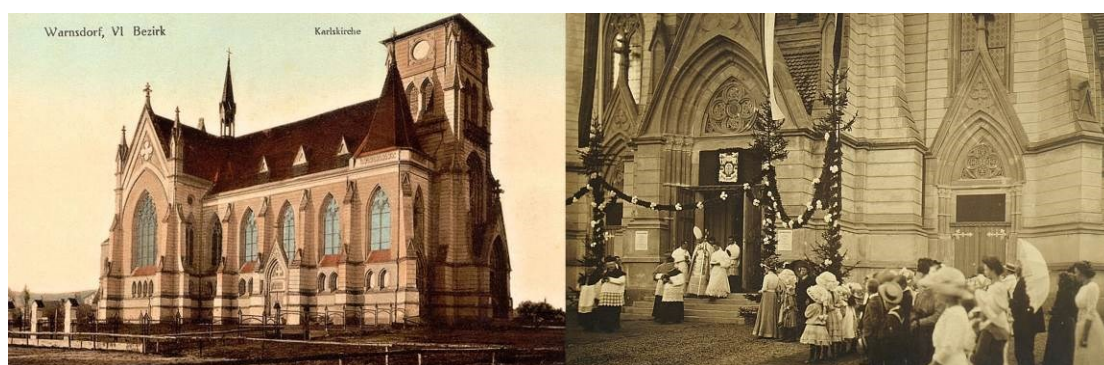
Základní kámen: 23. května 1904

Svěcení: 3. září 1911

Plánová dokumentace stavby 1903, zdroj: Stavební archiv města Varnsdorf, fond Kostel sv. Karla Boromejského, sign. 3.

Původní barokní kostel sv. Petra a Pavla přestával ke konci 19. století kapacitně dostačovat a tak byl 2. dubna 1901 založen Spolek pro stavbu druhého římsko-katolického kostela ve Varnsdorfu, kterému předsedal místní děkan Josef Funk. Slavnostní svěcení nové svatyně proběhlo 23. května 1904. Stavba následně rychle pokračovala a ještě téhož roku byla hotova do úrovně korunní římsy. Celkové dokončení se ale z nedostatku financí protáhlo a svěcení se konalo až 3. září 1911.¹⁸⁶ Nedokončena zůstala hranolová věž ve vstupním průčelí, která nebyla nikdo dostavěna. Kostel byl pro VI. městský okres navržen včetně parkové úpravy jeho okolí s cestní sítí a zastaveními křížové cesty od Franze Egera.¹⁸⁷

Dobová pohlednice kostela krátce po dostavbě a fotografie ze slavnosti svěcení kostela (1911). Soukromá sbírka.

Z rozsáhlé hmoty trojlodního kostela o délce 50 metrů vystupuje příčná loď s výraznými neogotickými okny. V jihovýchodní části stavbu uzavírá odsazený polygonální presbytář a na opačné straně pak věž v ose vstupního průčelí. Do kostela dále vedou boční vstupy situované proti sobě na podélné ose lodi. Po obou stranách presbytáře hmotu doplňují klenuté symetrické prostory, přičemž levý z nich slouží jako sakristie. Varhanní empora a další empory v bocích transeptu jsou završeny křížovými klenbami, stejně jako kostelní lodi pojednané křížovými klenbami s pasy. Kostel byl navržen s celkem 812 místy k sezení, z toho 594 v přízemí a 218 na emporách.¹⁸⁸ Na stavbě se uplatňuje dvouúrovňové členění stěny – spodní zdvojená okna a vysoká hrotitá okna nad nimi.

¹⁸⁶ *Varnsdorf a jeho historické pamětihodnosti od roku 1850 do 1913 s dodatkem do roku 1922*. Překlad Věra Kavanová. Varnsdorf: Kruh přátel muzea Varnsdorf, 2000. s. 48-51.

¹⁸⁷ Stavební archiv města Varnsdorf, fond Spolek pro stavbu kostela, sign. JAF 1215.

¹⁸⁸ Stavební archiv města Varnsdorf, fond Kostel sv. Karla Boromejského, sign. 3.

Klenba trojlodí varnsdorfského kostela vynášena kamennými historizujícími sloupy. Foto autorka 2015.

Velký důraz je kladen na dokonale symetrické řešení stavby, které je poměrně vzdáleno soudobé sakrální produkci, v níž bývá naopak vyzdvížena malebná nepravidelnost. Inspirační zdroje středověké architektury jsou patrné jak v celkové hmotě a členění tak v detailech, pojatých ve velkorysém měřítku a za užití tradičních stavebních materiálů (opěrný systém, okna s hrotitým obloukem, fiály, sanktusník, rozety). Přes dlouhodobé neuzívání a chátrání stavby je ve velmi autentickém stavu dochována původní výmalba a téměř veškerý původní mobiliář. Vitraje financovali bohatší členové Spolku pro stavbu kostela. Dochovány jsou i vitraje darované autorem návrhu kostela Antonem Möllem, vedoucím stavby Franzem Rottem či svobodným pánem Antonem Lehrerem z Lehrstättu u Žitavy. Kostel je monumentální a reprezentativní ukázkou historizující architektury, která ve svých stylových východiscích úzce navazuje na tradiční sakrální předlohy.

rychle střídali, každý se zdržel jen pár plet a než byl opět služebně povolán jinam, většinou zpátky do Německa. K roku 1910 vzrostl počet bohoslužeb na 30 ročně, obec měla 325 členů (z toho 76 přestoupivších), kteří se k bohoslužbám scházeli v místním hostinci. Hodiny náboženství v té době navštěvovalo 72 dětí.¹⁸⁹

Důležitým krokem v dalším směřování novoměstských evangelíků bylo založení spolku pro stavbu kostela, který po dvou letech existence zakoupil roku 1903 stavební parcelu. Se stavbou kostela se začalo na jaře roku 1911 a významný podíl na shromáždění potřebných finančních prostředků měl spolek Gustava Adolfa, Evangelický svaz v Německu, místní průmyslnická rodina Klingerů i hrabě František Clam-Gallas.¹⁹⁰ Návrh kostela, či lépe řečeno sborového domu, vypracoval tehdy ještě ani ne dvacetiletý berlínský architekt Otto Bartning a celkové náklady na jeho stavbu činily 72. 000 korun. O svěcení kostela referoval *Leipziger Neuesten Nachrichten*, v němž byla detailně popsána slavnostní ceremonie.¹⁹¹

Stavba vyrostla jihozápadně od města, v území odděleném železniční tratí. Ve volné krajině tvoří významný prvek, uplatňující se v dálkových pohledech na panorama Jizerských hor.¹⁹²

Fotografie z roku 1935 zachycuje kostel i jeho zasazení do krajiny. Zdroj: soukromá sbírka.

¹⁸⁹ *Fest-Schrift zum Heimatfeste 1910 in Neustadt a. T.*, Neustadt a T.: Festausschuß des Heimatfeste. 1910. s. 75-78.

¹⁹⁰ NEŠPOR/ALTOVÁ 2009. s. 317.

¹⁹¹ Přepis farní kroniky katolického kostela v Novém Městě pod Smrkem. 11. 8. 1912.

¹⁹² ŠTERNOVÁ, Petra. Architekt Otto Bartning a jeho „Lutherův hrad“ v Novém Městě pod Smrkem, in: *Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci*, 2008. s. 95.

Kostelu situovanému v západní části stavebního komplexu dominuje štíhlá věž, která se uplatňuje v obraze jizerskohorského podhůří. Exteriér jednolodní stavby člení sled jednoduchých pilastrů a vysokých, půlkruhově ukončených oken bez ostění. Na kostel navazuje objekt sborové sálu, k němuž na východě přiléhá budova fary završená mansardovou střechou.

Kostel patří do skupiny tzv. Diasporakirchen, které se dle Bartningových návrhů realizovaly v řadě zemí Rakouska - Uherska. Stavba v sobě pojí kostel, sborový sál a budovy fary do výtvarně jednotného a stavebně organicky propojeného celku. Základ stylové podoby stavebního komplexu můžeme hledat hned v několika rovinách. Patrný je vliv podhorské architektury, a to především v širokém užití dřevěných prvků vně i uvnitř stavby. Barokní tradice pak rezonuje například v konvexně konkávním vyduťtí kostelní kruchty či v mansardových střechách s polovalbami. Odkaz gotiky se objevuje ve štíhlé zvonici či ve fortifikačním vyznění severní fasády, z níž vystupuje polygonální presbytář. Charakteristické je ovšem celkové zjednodušení tradičního členění konstrukcí a minimalizace ornamentu, ovšem při zdůraznění malebné asymetrie půdorysu i hmotové skladby a zachování „lidského“ měřítka stavby situované ve svažitém terénu.

Otto Bartning zde představil později hojně uplatňovaný, „ryze evangelický“ model. Jeho základ tvoří spojení jednotlivých stavebních hmot - kostela, sborového sálu a fary – v jednotně koncipovaný celek. Stavba tak vychází vstříc nejen bohoslužebným nárokům, ale reflektuje také potřeby každodenního života komunity věřících. Symbolický význam je patrný v jejím názvu *Lutherburg* – tedy pevnost bránící a chránící duchovní poselství předního církevního reformátora.

7. 10. Kapucínský kostel sv. Máří Magdaleny v Liberci

Liberec (Reichenberg), okres Liberec

Kostel sv. Máří Magdaleny s hospicem kapucínů

Architekti: Maxi Kühn a Heinrich Fanta (Liberec)

Stavitel: Alfred Hübner

Lokace: Jungmannova ulice (Kailsberg)

Svěcení: 11. června 1911 litoměřickým biskupem Josefem Grossem

Myšlenky na zřízení kostela v Liberci se objevily již v 70. letech 19. století. Tato akce měla být zaštitěna nově založeným Fondem pro stavbu třetího katolického kostela. Hlavní iniciátorkou se stala příslušnice významné rodiny textilních magnátů, baronka Marie Paulina von Liebieg, která v roce 1880 zakoupila pozemek na úpatí Keilova vrchu, určený pro budoucí kostelní novostavbu.

Díky aktivitě baronky Liebiegové a libereckého arciděkana Budera byly v roce 1909 odsouhlaseny plány kostela s hospicem a uděleno stavební povolení. Původní plány architekta mnichovské řádové provincie Linua Mörnera byly postoupeny k rozpracování Maxi Kühnovi a Heinrichu Fantovi.¹⁹³ Vedením stavby byl pověřen stavitel a magistrátní rada Alfred Hübner, který s architekty spolupracoval již na obou předešlých sakrálních realizacích.

Fotografie areálu kostela sv. Máří Magdaleny s kapucínským hospicem vpravo. Zdroj: SOA Litoměřice: fond kapucíni Liberec 1877 – 1950, Historické poznámky k založení kláštera 1880 – 1910, kart. č. 1

¹⁹³ Výběr architektů byl nejspíš podložen jejich dřívější spoluprací s rodinou Liebiegů, pro kterou v té době Kühn a Fanta navrhovali novostavbu tkalcovny v Mlýnské ulici v Liberci a úřednický dům čp. 10-V v Josefinině údolí. Baronka Marie Paulina Liebiegová, která se spolu s libereckým arciděkanem Gustavem Buderem významně podílela na uvedení kapucínů do Liberce, čelila neshodám s magistrátem a vlivu antiklerikálního tisku na místní obyvatelstvo.

Stavba kostela začala na jaře 1909 náročným hloubením základů v částečně kamenitém podloží a hrubá stavba byla hotova následujícího roku. 11. června 1911 byl kostel vysvěcen litoměřickým biskupem Josefem Grossem, který v září 1910 vysvětil také kostel sv. Antonína Paduánského v Ruprechticích od týchž autorů. Přílehlý kapucínský hospic se pak budoval během roku 1911.

Přes výrazný odpor antiklerikálního tisku kapucíni brzy získali přízeň místních katolíků a integrovali se do místní komunity. Dokládá to velký počet bratrstev a jednot, které při hospic fungovaly, ale i dobové fotografie z církevních svátků, na nichž je vidět přeplněný kostel a jeho okolí. Kapucíni také poskytli veřejnosti část své zahrady, která měla parkovou úpravu.¹⁹⁴ Během první světové války pak hospic fungoval částečně jako lazaret a výdejna chleba.

Interiér libereckého kostela v před jeho celkovou rekonstrukcí. Foto Jaroslav Zeman 2009.

Kostel sv. Máří Magdaleny je vynikající ukázkou aplikace moderních dobových technologií a materiálů. Svislé a vertikální konstrukce suterénního prostoru kostela jsou tvořeny systémem železobetonových vazníků a nosnic, převzatých z industriální architektury. Ve vstupním portiku a v interiéru kostela bylo užito litých betonových sloupů, kterým byla ponechána barevnost originálního materiálu. K vrcholným technickým inovacím patřil ve své době také horkovzdušný systém podlahového vytápění. Z centrálního kotle, situovaného v suterénu kostela, vedly topné roury, zakončené průduchy v podlaze kostela. Unikátní bylo také řešení ocelového krovu z montovaných příhradových vazníků. Na stavbě kostela se projeví moderní principy, nejen v užitých materiálech, ale také ve výtvarném pojetí. Poměrně volné zacházení s architektonickým tvaroslovím, či užití motivů převzatých ze soudobé

¹⁹⁴ ŘIČÁNKOVÁ, Alena, ZEMAN, Jaroslav. Kostel sv. Máří Magdaleny v Liberci, in: *Ročenka liberecké architektury* 06/2010, s. 34-37.

industriální a profánní architektury, vypovídají o vlivu moderního výtvarného názoru. Kostel je v podstatě inženýrskou konstrukcí, která je ovšem zakryta historizující hmotnou obálkou s aplikovanými secesními motivy. Podstatným znakem architektury kostela je jaké její monumentalita, která si bez nadsázky podmaňuje široké okolí. Dramatický barokní princip konvexně-konkávní půdorysné linie portiku, asymetričnost fasád, masivnost a plnost jednotlivých hmot a citlivé zasazení do nepravidelného terénu, řadí kostel k nejvýraznějším libereckým stavbám.

7. 11. Katolický kostel sv. Bonifáce v Liberci – Horním Hanychově

Horní Hanychov (Ober Hanichen), okres Liberec

Katolický kostel sv. Bonifáce (Bonifatius-Kirche)

Architekt: Anton Möller (Varnsdorf)

Návrh: 1910

Stavitel: Stefan Arnold (Hanychov)

Lokace: mezi ulicemi Ještědská a Charbinská

Základní kámen: 24. května 1915

Svěcení: 14. září 1919

Výzdoba: mobiliář od řezbáře Josefa Kindermanna (Frýdlant)

Od prvních myšlenek týkajících se zřízení kostela v tehdy samostatném Hanychově k jeho skutečné realizaci uplynulo mnoho let. V květnu roku 1896 povolilo pražské místodržitelství stavbu kostela a měsíc po té byl místními katolíky založen Spolek pro stavbu kostela. Stalo se tak v hostinci Zur Walhalla, která stávala na místě dnešní tramvajové zastávky Spáleníště. Hlavním úkolem Spolku byla správa finanční sbírky, do níž přispívali místní obyvatelé, podnikatelé i aristokraté. Podílel se také císař František Josef I., který Spolku v roce 1902 daroval 1 000 korun. V roce 1907 byl od vdovy Gahlerové zakoupen pozemek, který majitelka do té doby využívala jako ovocnou zahradu. Konečná cena parcely o rozloze 1000 m² byla domluvena na 5128 korun a 88 haléřů. Roku 1910 byl architektonický návrh stavby zadán varnsdorfskému městskému staviteli Antonu Möllerovi a ze soutěže na stavební firmu vyšla vítězně firma Stefana Arnolda z Dolního Hanychova. Navzdory válečným událostem se 24. května 1915 konalo slavnostní položení základního kamene, do něhož byly uloženy dvě mince, exemplář novin Deutsche Rundschau a potravinové lístky. Díky nedostatku financí se během stavby muselo šetřit, a tak byla například

realizována břidlicová střecha na místo původně zamýšlené měděné. Válečné roky znamenaly mnoho nejistot, odchod většiny řemeslníků na frontu, zdražení materiálu a prodlevy dodávek objednaného mobiliáře. Svěcení se nakonec konalo 14. září 1919 za účasti litoměřického biskupa Josefa Grosse a libereckého arciděkana Gustava Budera. Další práce byly realizovány v následujících letech – vybavení kostela mobiliářem nebo zavedení elektrického proudu. K roku 1930 činily celkové náklady na stavbu 191 802 korun a 64 haléřů. Výrazná věž filiálního kostela sv. Bonifáce s charakteristickým kupolovitým završením představuje pohledovou dominantu jižního úpatí Ještědského hřebene.

Hanyochovský kostel po celkové rekonstrukci, foto autorka 2014, vpravo původní podoba interiéru, foto autorka 2012.

Jednolodní kostel kryje vysoká sedlová střecha charakteristická pro Möllerovy sakrální realizace a odkazující ke gotickým předobrazům. K polygonálnímu presbytáři přiléhá schodišťová předsíň, kterou se vystupuje na oratoř a pokračuje dále do asymetricky situované čtvercové věže. Loď kostela člení řada vysokých oken, v současnosti s kopiemi původních vitrají (originály z dílny Richarda Schleina z Hrádku nad Nisou). Do kostela se vstupuje předsíní krytou pultovou střechou, nad níž je ve vysokém štítu prolomeno okno prosvětlující prostor varhanní kruchty. Zvlněný tvar menších okének prosvětlujících schodišťové rizality a tvarově navazujících na barokní vzory se objevuje na řadě Möllerových sakrálních staveb. Na exteriéru se uplatňuje plasticky vystupující sokl z hrubě opracovaných kamenných kvádrů, hladce řešené fasády jsou ovšem bez dalšího výraznějšího architektonického členění či dekoru. Rámování oken a dveří se omezuje na jednoduché, minimalisticky profilované šambrány a ostění. Loď kostela je završena rovným stropem, jehož kazetování je tvořeno pravoúhlým rastrem železobetonových traverz. Na místě se dochovala část původního historizujícího mobiliáře, a to hlavní oltář se sochou sv.

Bonifáce a dvěma postranními klečícími figurami andělů, a dále boční oltáře s postavami Ježíše Krista a Panny Marie. Původní vyřezávaná kazatelna a křtitelnice pochází, podobně jako oltáře, z dílny Josefa Kindermanna z Frýdlantu. Vzhledem k tomu, že zatím nebyla objevena originální plánová dokumentace kostela, můžeme pouze spekulovat o rozdílech mezi původně navrženou a během „chudých“ válečných let realizovanou podobou stavby. Vizuální srovnání s ostatními Möllerovými kostely z období před první válkou ovšem dokládá řadu shodných prvků a detailů. Absence tradičního architektonického členění je dobově příznačná, stejně jako inspirace historickými předobrazy z vrcholných období katolické církve, tedy gotiky a baroka. Minimalizace zdobnosti a ornamentu může být z části dána vlivem architektonického projevu ovlivněného dobově aktuální modernou, a z části také nedostatkem finančních prostředků a celkového protražování stavby kostela. V roce 2013 prošla stavba celkovou rekonstrukcí a v současné době se zde kromě pravidelných bohoslužeb konají kulturní a vzdělávací akce.

7. 12. Starokatolický Kristův kostel v Děčíně

Děčín (Tetschen), okres Děčín

Starokatolický Kristův kostel (Christuskirche)

Projektant: Rudolf Kleinpeter (Podmokly)

Původní projekt: Carl Hönig ml. (1913)

Stavitel: Lang & Co.

Lokace: Kvárdberk, poblíž vyhlídky Bohemia

Zahájení stavby: 3. dubna 1934

Dokončení stavby: 22. června 1934

Svěcení: 23. červen 1934 biskupem Aloisem Paschekem

Výzdoba: oltářní socha Krista od sochaře Ernsta Finkeho (Děčín)

Historická fotodokumentace děčínského kostela krátce po dostavbě, zdroj: soukromá sbírka Petra Jozy

Slavnostní odhalení pomníku císaře Josefa II. nabylo v Děčíně jasně protikatolického charakteru. Navazující přednáška Antona Nittla vedla ke spontánnímu založení starokatolického spolku, a tak mohl 25. prosince navázat první starokatolickou bohoslužbou v Podmoklech. Společná církevní skupina Děčín/ Podmokly (Tetschen/Bodenbach) vznikla v září 1887, následovala skupina Ludvíkovice/Folknáře (Losdorf/Falkendorf).¹⁹⁵ Po vzniku Altkatolischer Kirchenbauverein für Tetschen – Bodenbach und Umgebung roku 1903 se sbírkami podařilo shromáždit 9000 korun. Oficiální uznání děčínské obce ovšem prošlo až 20. června 1910, kdy se stala filiálkou Krásné Lípy. Téhož roku zakoupila pozemek pro stavbu kostela při silnici na Hřensko, z roku 1913 pak pochází secesně laděný návrh kostelní novostavby od Carla Höniga ml., publikovaný v knize Petra Jozy (2009).¹⁹⁶ V roce 1914 již fond na stavbu čítal 12 000 korun, spuštění stavebních prací ovšem zhatil začátek první světové války.

Ve srovnání s výše popisovanou oblastí Jizerských hor však starokatolictví na Děčínsku nezaznamenalo výraznějšího ohlasu. Před první světovou válkou čítala místní obec 625 osob a bohoslužby se konaly střídavě v restauračních sálech, v dívčí měšťance nebo v evangelickém kostele v Podmoklech. Samostatnou farností se Děčín

¹⁹⁵ NEŠPOR/ALTOVÁ 2009. s. 121.

¹⁹⁶ JOZA, Petr. *Kvádrberk = Quaderberg: malá děčínská vlastivěda*. Vydání druhé. Děčín: Děčínsko-podmokelská vlastivědná společnost, 2015. s. 257.

stal až k roku 1920. Obec se ovšem nacházela ve svízelné situaci vzhledem k upsání stavebního fondu do rakouských válečných půjček, které nebyly československým státem uznány, a s finanční sbírkou se tedy muselo po první světové válce začít nanovo. Vlastní stavba ovšem mohla být realizována o mnoho později, až v roce 1934, dle návrhu Rudolfa Kleipetera. Kleinpeter byl sám starokatolík a projekt kostela vypracoval zadarmo.¹⁹⁷ Dne 3. dubna 1934 zahájila firma Lang & Co. stavbu a již za neuvěřitelné čtyři měsíce vysvětil biskup Alois Paschek hotový kostel.

Původní pozemek na stavbu byl s městem vyměněn za parcelu v městském lese pod Kvádrberkem, na bývalém popravčím vrchu, upraveném na lesopark ještě před první světovou válkou.

Jednolodní kostel s užší předsíní, z níž vystupuje hranolová věž, byl řešen v základních tvarech a hmotách. Loď prosvěťovaly tři osy vysokých půlkruhových oken; podobná okna se objevovala i na bocích předsíně a ve zdivu věže. Stavba s hladkou cementovou omítkou měla zvýrazněnou tektoniku portálu, střechy předsíně a především pak zvonice, jejíž vrchní část lemovaly pilastry s kabřincovým obkladem. K půlkruhovému presbytáři přiléhala na severní straně menší sakristie se samostatným vchodem. Předobrazem oltářní sochy Krista od děčínského sochaře Ernsta Finkeho se stala plastika Vinzenze Pilze z varnsdorfského kostela.

Současná podoba torzálního stavu děčínského kostela, foto autorka 2012.

Děčínský starokatolický kostel určený pro 240 věřících byl postaven během neuvěřitelných tří měsíců, a to především díky hospodářské krizi, během níž bylo možné najmout kvalitní a zároveň levnou pracovní sílu. V 50. letech 20. století po zániku německé starokatolické obce sloužila funkcionalisticky řešená stavba pravoslavné církvi a později fungovala jako deponie děčínského muzea.¹⁹⁸ Roku

¹⁹⁷ JOZA 2015. s. 255-259.

¹⁹⁸ NEŠPOR/VOJTÍŠEK 2016. s. 548.

1989 vyhořela a po požáru se již nedočkala oprav. Stávající stav kostela je torzální, a to především díky propadlé střeše, jejíž absence způsobuje, vzhledem k intenzivnímu zatékání, degradaci svislých konstrukcí. Kostel je od roku 2008 v soukromém vlastnictví a jeho budoucnost a případná možnost obnovy jsou s přibývajícím léty neúdržby, značně nejisté.

8. Prameny a literatura

Prameny

Archiv evangelické fary ve Frýdlantu

Archiv evangelické fary v Novém Městě pod Smrkem

Archiv starokatolické fary v Jablonci nad Nisou

Archiv fary Církve československé husitské v Duchcově

Slovenská národná knižnica Martin, Archív literatúry a umenia, Fond Edgar-Kratochvíl, Emil (1884–1963), sign. 141.

SOkA Liberec, Fond Městský národní výbor Liberec, III. Projektová a technická dokumentace, dokumentace staveb, Přestavba evangelického kostela v Liberci na koncertní síň, studie SPŠ V Liberci, 1970–1971, inv. č. 497, sign. 22.

SOA Litoměřice: fond kapucíni Liberec 1877 – 1950, Historické poznámky k založení kláštera 1880 – 1910, kart. č. 1

SOA Litoměřice, pobočka Česká Lípa, fond Farní úřad starokatolické církve Arnultovice – Nový Bor, inv. č. 53, kart. 6.

SOA Litoměřice, pobočka Česká Lípa, fond Farní úřad starokatolické církve Mistrovice – Nový Oldřichov, kart. 7.

SOA Litoměřice, pobočka Jablonec nad Nisou, fond Farní úřad starokatolické církve Jablonec nad Nisou, kart. 1., novinový výstřižek, 11. 11. 1902.

SOA Litoměřice, pobočka Jablonec nad Nisou, fond Náboženské obce na Jablonecku 1892–1945, skupinový inventář, s. 1–2.

Stavební archivy měst Liberec, Varnsdorf, Jablonec nad Nisou, Děčín

Literatura

ACHELIS, Hans. *Der christliche Kirchenbau. Eine liturgische Entwicklung von der Basilika zur evangelischen Predigtkirche*. Leipzig: Bibliographische Institut, 1935.

ACHLEITNER, Friedrich. Pluralismus moderny. K problematice středoevropského jazyka v architektuře. In: *Zrození metropole: moderní architektura a město ve střední Evropě 1890-1937, Obecní dům 15/12/1999-1/3/2000*. Praha: Obecní dům, 1999. s. 25-26.

ALTOVÁ, Blanka. Možnosti studia evangelické sakrální architektury. In: *Lidé a města/Urban People 11*, 2009, s. 499.

Alt-katholisches Volksblatt, Bonn 8.2.1901. s. 46.

BALÁŽ, Alexej. Kostel sv. Karla Boromejského. In: VARNSDORF. Město a HAVLÍČEK, Martin, ed. *Almanach ke 130. výročí povýšení Varnsdorfu na město*. Varnsdorf: Kruh přátel muzea Varnsdorf, 1998.

BARTH, Karl-Heinz. *Gotthilf Ludwig Möckel – Leben und Werk. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Architektur der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Band I, II, III, IV, strojopis 1983.

BEHR, Adalbert, *Große Baumeister II*, Berlin 1990.

BLAŽÍČEK, Oldřich J. a kol. *Slovník památkové péče: terminologie, morfologie, organizace*. 1. vyd. Praha: Sportovní a turistické nakladatelství, 1962.

BLÁHA, Jiří. Restaurování nástěnných maleb ve starokatolickém kostele Povýšení sv. Kříže v Jablonci nad Nisou. In *Fontes Nissae* 2016, roč. XVII, č. 1, s. 96.

BŘEČKOVÁ, Jana. Zaniklé památky – starokatolický kostel v Krásné Lípě. *Děčínské vlastivědné zprávy*, 2004, roč. 14, č. 3, s. 46-50.

BOCK, Jiří. *Kateřinky 1608-2008: přehled dějin a rozvoje kdysi samostatné obce k 400. výročí jejího založení*. Vyd. 1. Liberec: Česká beseda v Liberci, 2008. Zprávy České besedy; sv. 101.

CENKOVÁ, Pavla. *Vkusné & solidní: měšťanské sochařství v Brně 1800-1880*. 1. vyd. Brno: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně, 2013.

ČAPEK, Petr. Českobratrská církev evangelická v Děčíně, in: *Děčínské vlastivědné zprávy XVI*, č. 1, 2006, s. 79.

ČECHURA, Martin. *Zaniklé kostely Čech*. Praha: Libri, 2012.

DEHIO, Georg. *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler, Mecklenburg – Vorpommern*, Berlin 2000.

DEMMELE, Hans Josef. *Dějiny starokatolictví v rakouském mocnářství*. Praha: [s. n.], 1996. Studijní texty Starokatolické církve v ČR.

Die Einweihung der evangelische Kirche zu Reichenberg (IV.). In: *Reichenberger Zeitung* 9, 27. 10. 1868, s. 3.

DISTEL, Walter. *Protestantischer Kirchenbau seit 1900 in Deutschland*. Zürich: Orell Füssli Verlag. 1933.

DOSTÁLEK, Jan. *Liturgický sloh a novodobá tvorba chrámová*, Hradec Králové 1945.

DOSTALÍK, Jan. Architekt Max Kühn. Diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Brno 2008.

DOSTALÍK, Jan. Max Kühn, klasik liberecké architektury (1877 – 1844), in: *Ročenka liberecké architektury* 06/2010, s. 20-27.

EDGAR, Emil. *Obrana české vzdělanosti stavebně umělecké*. Praha: Jos. Vilímek, 1939.

EDGAR, Emil. *Protestantismus a architektura*. Praha-Karlín: Emil Šolc, 1912.

Fest-Schrift zum Heimatfeste 1910 in Neustadt a. T., Neustadt a T.: Festausschuß des Heimatfeste. 1910.

FILIP, Aleš. *Secesní chrámy na Moravě a ve Slezsku: sakrální výtvarné umění kolem roku 1900*. Vyd. 1. Brno: Barrister & Principal, 2004. příl. Dějiny a teorie umění; sv. 7.

FRAMPTON, Kenneth. *Moderní architektura: kritické dějiny*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2004.

Gablonzer Tagesblatt, 9. 11. 1902. s. 5.

HAAS, Felix. *Architektura 20. století*. 1. vyd. Praha: SPN, 1978.

HAENEL, Erich. *Dresdner Architektur im Jahre 1904*, In: KOETSCHAU, Karl (Hrsg.). *Dresdner Jahrbuch 1905*, s. 167.

HALL, James a ROYT, Jan. *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Překlad Allan Plzák. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1991.

HAVLÍČEK, Martin, ed. *Almanach ke 130. výročí povýšení Varnsdorfu na město*. Varnsdorf: Kruh přátel muzea Varnsdorf, 1998.

HAJÓS, Géza. *Heimastil – Heimatschutzstil*, in: *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege XLIII*, Heft 3/4, 1989. s. 156-157.

HELAS, Volker. *Architektur in Dresden 1800-1900*, Braunschweig/Wiesbaden 1985.

HOROVÁ, Anděla (ed.). *Nová encyklopedie českého výtvarného umění. Dodatky*, Praha: Academia, 2006.

Hus XXIII, 1911. s. 18.

HÜBNER, Ulrich, GRÖTZSCH, Ulrike, KLATTE, Gernot, SERRA, Bernhard. *Symbol und Wahrhaftigkeit. Reformbaukunst in Dresden*. Dresden: Verlag der Kunst, 2005.

JOZA, Petr. *Kvádrberk = Quaderberg: malá děčínská vlastivěda*. Vydání druhé. Děčín: Děčínsko-podmokelská vlastivědná společnost, 2015.

JUST, Jiří et al. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Vyd. 1. Praha: Lutherova společnost, 2009.

KAISEROVÁ, Kristina. *Hnutí Los-von-Rom a čeští Němci*. In: PRAHL, Roman, ed. a HOJDA, Zdeněk, ed. *Bůh a bohové: církve, náboženství a spiritualita v českém 19. století: sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 7.-9. března 2002*. 1. vyd. Praha: KLP-Koniasch Latin Press, 2003.

KAISEROVÁ, Kristina. *Konfesionální myšlení českých Němců v 19. a počátkem 20. století*. Úvaly u Prahy: Ve stráni, 2003.

KADLECOVÁ, Dana. *Projekty nového katolického kostela v Podmoklech*. In: *Děčínské vlastivědné zprávy 2002*. s. 2-12.

KAISEROVÁ, Kristina, ed. a RAK, Jiří, ed. *Nacionalizace společnosti v Čechách 1848-1914*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2008. Acta Universitatis Purkynianae; 142. Acta Universitatis Purkynianae Facultatis Philosophicae. Studia Slavogermanica; 1.

Kapellenbau „Beim Bilde“, in: *Reichenberger Zeitung*, 25. 3. 1906.

Katolické listy VII, 1906. s. 52.

KOBER, Jan et al. *Kapitoly ze stavebního vývoje Jablonce nad Nisou*. Jablonec nad Nisou: Informační centrum Městského úřadu v Jablonci nad Nisou ve spolupráci s Městskou galerií MY a Spolkem přátel města Jablonec nad Nisou, 2004.

KOLÁČEK, Karel. *Vznik a vývoj starokatolického hnutí na území severních Čech do roku 1946*. 1. vyd. Brno: L. Marek, 2006.

KOPEČEK, Pavel. Pojetí sakrálního prostoru v díle církevních Otců. In: FILIP, Aleš, ed. a SCHMIDT, Norbert, ed. *Dům Boží a brána nebe ve 20. století: studie o sakrální architektuře: [texty z kolokvia pořádaného Mikulovským centrem pro evropskou kulturu ve spolupráci se Státním archivem Břeclav se sídlem v Mikulově, 5.-6.11.2005]*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009. Synésis; sv. 2.

KUBE, Ricarda. Schilling und Graebner. (1889-1917). Das Werk einer Dresdner Architektenfirma. Dresden: Technische Universität (Diss.) 1988 (2 Bände).

KÜHN, Karl Friedrich. Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale im Bezirk Reichenberg: eine baugeschichtliche Studie, in: *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen. Volkskunde*, Heft 4, Reichenberg 1936.

KÜHN, Karl Friedrich a UHLÍKOVÁ, Kristina, ed. *Verzeichnis der kunstgeschichtlichen und historischen Denkmale im Landkreis Friedland*. Praha: Artefactum, 2013. Fontes historiae artium; 15.

LANGMAACK, Gerhard. *Evangelischer Kirchenbau im 19. und 20. Jahrhundert. Geschichte-Dokumentation-Synopse*, Kassel: Johannes Strauda Verlag, 1971.

LAŠTOVIČKOVÁ, Věra a VYBÍRAL, Jindřich. *Cizí dům?: architektura českých Němců 1848-1891 = Ein fremdes Haus?: die Architektur der Deutschböhmen 1848-1891*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová, 2015.

MATĚJČEK, Antonín, OKUNEV, Nikolaj L'vovič a FIALA, Vladimír. *Dějiny umění v obrysech: umění pravěku - umění 19. století*. 3. vyd. Praha: SNKLHU, 1958. Světové dějiny; sv. 16.

MATĚJKA, Ondřej. Čeští luteráni 1861 – 1918: od emancipace k unii. In: JUST, Jiří et al. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Vyd. 1. Praha: Lutherova společnost, 2009. s. 238 – 239.

MÁDL, B. Karel: Sloh naší doby. In: *Volné směry 1900*, č. IV.

MÖCKEL, Gotthilf Ludwig. *Die Johannes-Kirche zu Dresden, 20 Blatt Ansichten, Grundrisse und Details mit übersichtlicher Zusammenstellung der Herstellungskosten von G. L. Möckel, Architekt in Dresden*, Dresden 1882.

MOHR, Jan. *Otto Bartning v Čechách = Otto Bartning in Böhmen*. Liberec: Severočeské muzeum v Liberci, 2012.

Monografie Duchcovska: *Duchcovská harmonie*, 9. Duchcov: SPMD Kapucín, 1999.

- MOTHES, Oscar. *Handbuch des Evangelisch – Christlichen Kirchenbaues*. Leipzig: Tauchnitz. 1898.
- MUSIL, Roman, ed. a FILIP, Aleš, ed. *Zajatci hvězd a snů: katolická moderna a její časopis Nový život (1896-1907)*. Vyd. 1. Praha: Argo, 2000.
- NEŠPOR, Zdeněk R. a VOJTÍŠEK, Zdeněk. *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2016.
- NEŠPOR, Zdeněk R. a ALTOVÁ, Blanka. *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha: Kalich, 2009.
- NEŠPOR, Zdeněk R. a kol. *Náboženství v 19. století: nej církevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?*. Vyd. 1. Praha: Scriptorium, 2010.
- NEŠPOR, Zdeněk R. *Století evangelických časopisů, 1849-1948: časopisy v dějinách "lidových" protestantských církví v Čechách a na Moravě*. 1. vyd. Praha: Kalich, 2010.
- NEŠPOR, Zdeněk R., ed. a KAISEROVÁ, Kristina, ed. *Variety české religiozity v "dlouhém" 19. století (1780-1918)*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Albis International, 2010.
- NOVÁK, JAN – NOVÁK, ARNE. *Přehledné dějiny literatury české*. Olomouc: R. Promberg, 1936–1939.
- OLSCHEWSKI, Jana. *Der evangelische Kirchenbau im preußischen Regierungsbezirk Stralsund 1815 bis 1932*, Schwerin 2006.
- POCHE, Emanuel a kol. *Umělecké památky Čech I*. Praha: Academia, 1977.
- PRAHL, Roman, ed. a HOJDA, Zdeněk, ed. *Bůh a bohové: církve, náboženství a spiritualita v českém 19. století: sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 7.-9. března 2002*. 1. vyd. Praha: KLP-Koniasch Latin Press, 2003.
- PROCHÁZKOVÁ, Marta. Přistavby věží u tolerančních modliteben. In: NEŠPOR, Zdeněk R., ed. a KAISEROVÁ, Kristina, ed. *Variety české religiozity v "dlouhém" 19. století (1780-1918)*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Albis International, 2010.
- PROCHÁZKOVÁ, Renata. Po stopách architekta Antona Möllera. In: *Mandava 2014: vlastivědné čtení z Varnsdorfu a Šluknovského výběžku: ročenka Kruhu přátel muzea Varnsdorf*. s. 30-41.
- PUTNA, Martin C. *Česká katolická literatura v evropském kontextu 1848-1918*. Vyd. 1. Praha: Torst, 1998.
- RÁB, Václav. *Církev starokatolická*. Praha: F. Švejda, 1918, 11. Švejdův sborník praktických příruček; sv. 25, č. 5, roč. 1918.
- REJCHRT, Luděk. *Na horách ležící: dějiny evangelického sboru v Křižlicích*. Praha: Pierot, 2004.
- RÜCKEL, Friedrich. *Ing. Prof. Max Kühn, Architekt: Reichenberg : 25 Jahre künstlerischen Bauschaffens*. Wien: Gustav Ew. Konrad, 1930.

RYBÁNSKÝ, Josef, K dějinám výletní restaurace s rozhlednou na vrchu Hrádek. In: *Mandava 2014: vlastivědné čtení z Varnsdorfu a Šluknovského výběžku: ročenka Kruhu přátel muzea Varnsdorf*. s. 13-23.

ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Kostel sv. Antonína Paduánského v Ruprechticích, in: *Ročenka liberecké architektury* 06/2010. S. 20-27.

ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Rozkošník krásné linie a formy. In: *Dějiny umění v rozšířeném poli. Ad acta I*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová. 2011. s. 166 – 171.

ŘIČÁNKOVÁ, Alena. Anton Möller – čínorodý varnsdorfský stavitel a tvůrce „prototypů“. In: *Mandava 2014: vlastivědné čtení z Varnsdorfu a Šluknovského výběžku: ročenka Kruhu přátel muzea Varnsdorf*. s. 24 – 28.

SELLNEROVÁ, Alena et al. *Sakrální architektura 20. století v Ústeckém kraji*. 1. vydání. Ústí nad Labem: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ústí nad Labem, 2017.

SCHRICKEL, Svenja. Die Notkirchen von Otto Bartning - eine serielle Kirchenbauproduktion der Nachkriegszeit; überlieferte Zeichen eines Neuanfanges nach dem Zweiten Weltkrieg, In: *Denkmalpflege in Baden-Württemberg Nachrichtenblatt der Landesdenkmalpflege*; 34 (2005), 4, s. 201-213.

SCHUMANN, Paul, SCHILLING & GRÄBNER. *Landkirchen: Entworfen und ausgerührt von den Architekten Schilling Gräbner*. Leipzig: Gilber 1903.

SIEBER, Josef. *Gedenkbuch der Marktgemeinde Arnsdorf*. Arnsdorf: Selbstverlag des Bürgermeisteramtes in Arnsdorf, 1924.

STABENOW, Jörg. Staumaer und Monument. Die Talsperre Klingenberg, ein Werk des Architekten Hans Poelzig. In: *architektura. Zeitschrift für Geschichte der Baukunst*. Jahrgang 1997. s. 183-199.

Stadtbaudirektor Anton Möller. In: *Abwehr*, roč. 57, 8. 4. 1927, s. 3.

STELLNEROVÁ, Šárka/STELLNER, František.Gustav II. Adolf. In: *Historický obzor* VI, 1/1995. s. 4-10.

ŠTERNOVÁ, Petra. Architekt Otto Bartning a jeho "Lutherův hrad" v Novém Městě pod Smrkem. In: *Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci*. Liberec: Národní památkový ústav (2008) s. 95-102.

UHLIG, Alexander. *Otto Kuhlmann. Architekt zwischen Tradition und Moderne*. Disertační práce. Technische Universität Hannover. Hannover 2002.

Varnsdorf a jeho historické pamětihodnosti od roku 1850 do 1913 s dodatkem do roku 1922. Překlad Věra Kavanová. Varnsdorf: Kruh přátel muzea Varnsdorf, 2000.

Varnsdorf: město průmyslu a zahrad. 1. vyd. Varnsdorf: Studio REMA '93, 2003.

VÁCLAVÍK, David. *Náboženství a moderní česká společnost*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2010.

VEREINIGUNG BERLINER ARCHITEKTEN. *Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart*. Berlin: Kommissions-Verlag von Ernst Toeche, 1893.

Věstník katolického duchovenstva VII, 1906. s. 24.

Vierzig Jahre altkatholische Gemeinde Arnsdorf. Haida: Altkatholische Hilfsverein i. d. ČSR, Ortsgruppe Arnsdorf, 1927.

VYBÍRAL, Jindřich. *Česká architektura na prahu moderní doby. Devatenáct esejů o devatenáctém století*, Praha: Argo 2002.

VYBÍRAL, Jindřich. Z „druhého“ proudu brněnské architektury – Heinrich Fanta a další, in: *Bulletin Moravské galerie v Brně IV*, 1993.

WAGNER, Otto. *Moderní architektura*. Praha: Jan Laichter, 1910. xv, 94 s. Umění a řemesla; kn. 3.

WITTLICH, Petr. *Umění a život: doba secese*. Praha: Artia, 1987.

ZATLOUKAL, Pavel. *Historismus: Architektura druhé poloviny 19. století na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc: Kraj. vlastivěd. muzeum - Oblastní galerie výtvarného umění, 1986.

ZATLOUKAL, Pavel. *Příběhy z dlouhého století: architektura let 1750-1918 na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc: Muzeum umění Olomouc, 2002.

ZEISSIG, Julius. *Muster für kleine Kirchenbauten*. Leipzig: Verlag von Seemann & Co, 1902.

ZEMAN, Jaroslav. *Liberec: urbanismus, architektura, industriál, pomníky, objekty, památky*. Liberec: Knihy 555, 2011.

ZEMAN, Václav. První evangelické sbory na Děčínsku: Podmokly, Rumburk a Růžová ve třetí čtvrtině 19. století. In: NEŠPOR, Zdeněk R., ed. a KAISEROVÁ, Kristina, ed. *Variety české religiozity v "dlouhém" 19. století (1780-1918)*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Albis International, 2010.

ZEMAN, Václav. Severozápadní Čechy jako prostor pro zahraniční tvůrce evangelické sakrální architektury na přelomu 19. a 20. století. In: VELÍMSKÝ, Tomáš, ed. a KAISEROVÁ, Kristina, ed. *Region na hranici*. Vydání první. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2015. Acta Universitatis Purkynianae, Facultatis Philosophicae. Studia historica; XVI.

ZEMAN, Václav. Vzorník evangelických kostelů od Julia Zeissiga a jeho vliv na architekturu v Čechách na počátku 20. Století. In: *Průzkumy památek 1/2017*, roč. 24. s. 135-152.

WEB:

<https://archive.org/details/um1800architektu01mebeuoft>

<http://spcp.prf.cuni.cz/lex/41-1861.htm>

HUMMEL, N. Nittel, Anton (1826–1907), Seelsorger und Schriftsteller. Dostupné z: http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_N/Nittel_Anton_1826_1907.xml.

LÉBLOVÁ, Marta. *20. století starokatolické církve ve Varnsdorfu*. Dostupné z: <http://www.antropoweb.cz/cs/20-stoleti-starokatolicke-cirkve-ve-varnsdorfu>

<http://liberec-reichenberg.net/>

MATURA, R. Pilz, Vinzenz (1816–1896), Bildhauer. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Dostupné z: <http://www.biographien.ac.at/oebl?frames=yes>.

<http://www.otto-bartning.de/ob-leben-20.htm>.

VINŠ, Petr Jan. Vatikánský koncil. In: *Starokatolická církev v České republice*. Dostupné z: <http://www.starokatolici.cz/o-nas/historie/vatikansky-koncil>.

<http://www.starokatolici.cz/o-nas/historie/vatikansky-koncil>